

Dorđe Lazarević

IZVORI ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA I NORA-a U SEVEROISTOČNOJ BOSNI

Arhivska grada

Sve do 1947. godine u Bosni i Hercegovini nije bilo nijedne arhivske ustanove. Te godine osnovan je Državni arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, što ujedno označava početak organizovane arhivske službe u ovoj republici. Nakon nekoliko godina osnovane su regionalne arhivske ustanove u Sarajevu, Mostaru, Bonjoj Luci, Tuzli, Doboju i Travniku i time je cela teritorija republike pokrivena arhivskom mrežom.

To što u prošlosti nije bilo arhiva ni organizovane arhivske službe u Bosni i Hercegovini osnovni je razlog nestanka arhivske grade iz ranijih perioda.

Arhivska grada uništavana je i pljačkana od stranih osvajača, a propadala je i nestajala i zbog nebrige domaćih vlastodržaca između dva rata. Do najvećeg uništavanja našeg kulturnog nasleđa, pa time i arhivske grade, došlo je u drugom svetskom ratu, u toku fašističke okupacije naše zemlje. Tako je u ratnom vihoru nestala sva arhiva lokalnih organa vlasti, kulturnih društava, škola, političkih i drugih organizacija, fondovi privrednih korporacija (udruženja trgovaca, industrijalaca, ugostitelja i zanatlija). Ipak je, pored svega što je neaktivno uticalo na arhive prošlosti, sačuvana vredna istorijska dokumentacija od značaja za ekonomsku, političku i kulturnu istoriju Bosne i Hercegovine, kao i za ostale naučne i društvene potrebe. Sva grada koja se čuva u arhivima, a nastala je do 1945. godine, sredena je i arhivistički obrađena sa izrađenim naučno-informativnim sredstvima.

Na osnovu ove grade nastali su mnogi članci, historiografska dela i drugi naučni radovi.¹

Austrougarski period (1878 — 1918)

Četiri decenije u istoriji Bosne i Hercegovine, koliko je trajala austrougarska uprava, mogu se potpuno rekonstruisati i naučno osvetliti zahvaljujući tome što su, iako je znatan deo grade iz ovog razdoblja propao, gotovo u celini, sačuvani najznačajniji arhivski fondovi.

U Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu čuva se veći deo građe iz ovog perioda sa dva izuzetno značajna fonda:

1. Fond Zajedničkog ministarstva finansija — Odeljenje za BiH, nastao u Beču 1878—1918, prezidijalni (tajni) spisi i opšta registratura: knjiga 575, kutija 2651, fascikli 938; metara 378;

2. Fond Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, (1878 — 1918) — prezidijalni spisi, tzv. »crni kabinet« i ostala arhiva: knjiga 1250, kutija 1208, fascikli 10957; metara 1625.²

U sastavu građe fonda Zemaljske vlade nalazi se i deo arhivske građe nastao delovanjem Okružne oblasti Tuzla, Kotarskog ureda Tuzla i drugih lokalnih organa vlasti sa teritorije severoistočne Bosne, koje su ovi kao hijerarhijski podređeni dostavljali centralnim organima uprave za Bosnu i Hercegovinu. Tu spadaju i izveštaji Rudnika u Kreki, Solane i drugih industrijskih preduzeća. Poseban značaj imaju sudski fondovi i druga građa.

Građa Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu je dragocen izvor za izučavanje Bosne i Hercegovine za vreme austrougarske uprave i kolonijalne kapitalističke eksploatacije. Građa daje podatke za nastanak i razvoj kapitalizma u ovim našim pokrajinama (o razvoju industrije, saobraćaja, bankarstva, trgovine, eksploataciji šuma i ruda i prodiranju stranog kapitala); podatke o pojavi radničke klase i organizovanju radničkog pokreta u BiH, kao i drugih političkih pokreta; o okupacionom sistemu vlasti i političkim odnosima; razvoju poljoprivrede i agrarnim odnosima; o kulturnim i prosvetnim prilikama; o borbenom omladinskom pokretu; građanskim partijama i drugim pitanjima.

Za istoriju radničkog pokreta tuzlanskog bazena dokumenti koji se čuvaju u Arhivu BiH daju podatke: o proizvodnji uglja i soli u Kreki i Tuzli; o uslovima rada i radnim odnosima; o politici vlasti prema radnicima i o otporu radnika protiv nasilja i eksploatacije; postoje razni izveštaji o štrajkovima u Kreki 1906. i 1907. u Lukavcu 1908, pa opet u Kreki 1910. i 1912. godine. Dokumenti sadrže podatke o merama vlasti protiv podstrekača štrajka i štrajkača, kao i proteste radnika protiv postupaka policije; statističke podatke o brojnom stanju radnika, nadnicama, o potrebi zapošljavanja domaćih radnika s niskim nadnicama i o otpuštanju »sumnjivih« stranih radnika; o osnivanju bolesničkih fondova radnika; o skupštinama radnika; o skupštinama Socijaldemokratske stranke u Tuzli; o prvomajskim proslavama u Brčkom, Kreki i Tuzli; velikoj aktivnosti Mitra Trifunovića Uče, organizatora i predvodnika radničke klase tuzlanskog bazena u ovom i kasnijem periodu.

U sastavu fonda Zemaljske vlade od posebne je značaja arhivska građa Rudarskog odseka.

U Istorijskom arhivu u Sarajevu, nalaze se takode fondovi za ovaj period: fond Gradskog poglavarstva, fond **Vladinog poverenika** za glavni grad BiH — Sarajevo, fond Trgovačke i obrtničke komore (deo od 1909 — 1918. odnosi se na austrougarski period).

Kao što je istaknuto, u navedenim fondovima Arhiva BiH i Istorijskog arhiva u Sarajevu nalaze se dokumenti (pretežno pisani nemačkim jezikom) koji su važni za istoriju radničkog pokreta tuzlanskog bazena. Značaj ovih fondova je izuzetan, pogotovo kada se zna da nije sačuvana arhivska građa lokalnih organa uprave sa područja šire tuzlanske regije, a navedeni fondovi centralnih organa uprave sadrže podatke za sva mesta severoistočne Bosne.

Osim toga, valja imati na umu da ne postoji građa klasno-radničke provenijencije, partijske i sindikalne. Razumljivo je da organizacije radničke klase u socijaldemokratskom periodu nisu imale ni najminimalnije uslove za uspostavljanje svoje administracije i korespondencije, a i ono malo arhivske građe što je stvarano propalo je za vreme čestih progona radničkog pokreta, a i docnije, u najboljem slučaju deleći sudbinu ostale arhivske građe.

Period između dva svetska rata (1918 — 1914)

Propašću Habsburške Monarhije 1918. Bosna i Hercegovina postala je sastavni dio prve zajedničke jugoslovenske države. U novoj državi BiH je do početka 1924. sačuvala svoj teritorijalni integritet i administrativno-teritorijalnu podelu kakvu je imala za vreme austro-ugarske uprave, odnosno podelu na okruge, kotarske urede (sreska načelstva) i kotarske (sreske) ispostave na čelu sa pokrajinskom vladom. Samo u novembru i decembru 1918. delovala je Narodna vlada Narodnog veća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Od početka 1919. do sredine 1921. u BiH deluje Zemaljska vlada, koja je podređena Ministarstvu unutrašnjih dela Kraljevine SHS. Od 1921. do konca februara 1924. postoji i funkcioniše Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu, koja nije bila podređena samo Ministarstvu unutrašnjih dela već u zavisnosti od delatnosti i resornim ministarstvima. Od 1924. do 1929. na području BiH bilo je šest županijskih oblasti sa sedištim u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Bihaću, Travniku i Tuzli. Sreska načelstva nalazila su se u sastavu županijskih oblasti, a njima su bila nadređena resna ministarstva. Veliki župani, odnosno županijske oblasti ukinute su desetog novembra 1929, a od tada pa sve do 1941. deluju banovine.³

Građa lokalnih organa vlasti iz ovog perioda s područja severoistočne Bosne uglavnom je uništena, dok je arhiva centralnih organa uprave sačuvana, kao i ova građa prethodnog perioda. U Arhivu Bosne i Hercegovine nalazi se građa Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine od 1918 — 1921. godine, Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu od 1921 — 1924, Velikog župana sarajevske oblasti od 1924—1929. i Kraljevske banske uprave Drinske banovine 1929 — 1941. Ovi fondovi su od posebnog značaja za istoriju radničkog pokreta i KPJ u Bosni i Hercegovini.

Sa teritorije severoistočne Bosne u sastavu Drinske banovine nalazili su se srezovi — tuzlanski, bijeljinski, brčanski, kladanjski, vlase-

nički, srebrenički i zvrnički, te je zbog toga arhiva Drinske banovine, koja je sačuvana u celini, od velikog značaja za izučavanje prošlosti ovih krajeva.

Administracija Banske uprave u toku više od 11 godina stvorila je obimnu arhivsku građu, radom i delovanjem svojih osam odeljenja (Opšte odeljenje, Upravno, Poljoprivredno, Prosvetno, Tehničko, Odeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje, Finansijsko i Odeljenje za obrt, trgovinu i industriju). Iz naziva odeljenja jasno nam je koja je njihova osnovna delatnost.

Pored odeljenja, postojala su u sastavu administracije Drinske banovine i okružni inspektori, od kojih je jedan imao sedište u Tuzli.

Arhivska građa Drinske banovine sastoji se iz opšte arhive, poverljive (pov.) i poverljivih spisa Državne zaštite (pov. DZ). Poverljiva arhiva je značajna za proučavanje političkih događaja, a opšta za opšte prilike s podacima za privredne, ekonomske, socijalne, prosvetne i druge delatnosti.⁴

Navedeni arhivski fondovi u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, koji se odnose na vremensko razdoblje od 1918 — 1941, sadrže dokumente sa dragocenim podacima za proučavanje ekonomskih, društvenih i političkih odnosa u tuzlanskom kraju, a, pre svega, dokumente o radničkom i komunističkom pokretu. To su pretežno administrativno-policijski spisi i sudsko-administrativni materijal nastao radom, delovanjem i prepiskom: pokrajinskih i centralnih organa uprave, Zemaljske vlade, Kraljevske banske uprave Drinske banovine, Ministarstva unutrašnjih poslova, te lokalne uprave-Gradskog kotarskog ureda, Okružne oblasti i Načelstva okruga u Tuzli, sreskih načelstava sa teritorije severoistočne Bosne, žandarmerije i policije s istog područja, Uprave Rudnika Kreka i dr. Dokumenti iz ovih fondova, zanimljivi za ovo razmatranje, nosioci su relativnih informacija — činjenica i podataka o skupštinama Socijaldemokratske stranke, radničkim skupštinama i javnim zborovima u Tuzli od 1919—1920. Ovde postoje razni spiskovi s imenima vođa Socijaldemokratske stranke i komunističke organizacije u Tuzli iz istog perioda; izveštaji o delatnosti KPJ u Tuzli iz 1920; izveštaji o progonima radnika Rudnika i Solane (vojne i žandarmerijske mere 1919. godine); dokumenti o proterivanju radnika van Tuzle, o progonima radnika komunista i stranih radnika, o izbacivanju radnika iz državnih stanova; izveštaji o pasivnoj rezistenciji rudara u Kreki i štrajkovima radnika Elektrocentrale, u »Kroaciji« u Živinicama, rudara »Montanike« na Majevidi 1938. i 1941, u rudniku Đurđevik, tipografskih i drugih radnika; sudsko-administrativni materijal koji se odnosi na Husinsku bunu, hapšenje Mitra Trifunovića Uče, Rafe Mota i drugih komunista i njihova saslušanja 1929; o prvomajskim proslavama, rasturanju letaka povodom Prvog maja, rasturanju letaka ilegalne sadržine po rudnicima; o velikoj provali i hapšenju komunista 1932, istrazi nad njima i suđenju, te organizacijama u Sarajevu, Tuzli, Bijeljini i Brčkom; o ilegalnom listu »Fabrika i njiva«, koji je izdavao Tuzlanski okružni komitet i o

sadržaju zaplenjenih brojeva lista; o bacanju letaka s komunističkim sadržajem na svetosavskoj priredbi u Sokolskom domu u Tuzli 1933; o aktivnosti napredne omladine u Gimnaziji u Tuzli; o uglednom tuzlanskom građaninu Simi Erakoviću i njegovim sinovima optuživanim zbog komunističke aktivnosti; o suzbijanju delatnosti Svetozara Pribičevića putem zabrane širenja njegove brošure na ovom području; više izveštaja o delovanju građanskih političkih partija, njihovih mesnih i najviših lidera u ovom kraju i drugo.

U Arhivu BiH nalaze se još dva manja fonda: Centralne direkcije državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu (1939—1940) i Žandarmerijskog puka Drinske banovine u Sarajevu (1940—1941).

Izuzetnu dokumentarnu i istorijsku vrednost, a naročito za proučavanje privrednih prilika, ima građa Trgovačko-obrtničke komore za BiH (1909—1932), Trgovačko-industrijske komore Sarajevo (1932—1941) i Zanatske komore Sarajevo (1932—1941), koje su delovale na području Drinske banovine. U građi navedenih komora najveću vrednost predstavljaju spisi i registratorske knjige, zapisnici raznih sednica, registri protokoliranih radnji, štampani godišnji izveštaji i drugo. Ova građa nalazi se u Istorijskom arhivu u Sarajevu. U Muzeju revolucije u Sarajevu nalazi se bogata i sredena Zbirka arhivske građe radničkog pokreta Bosne i Hercegovine od 1878—1941. Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Sarajevo, u arhivskoj građi za istoriju radničkog pokreta između dva rata poseduje Zbirku sudskih procesa komunistima, uglavnom spise Državnog suda za zaštitu države. Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije u Beogradu, kao specijalizovani (partijski) arhiv, uglavnom čuva arhivsku građu nastalu radom KPJ—SKJ i Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) od njihovih osnivačkih kongresa.

Međutim, još pre osnivanja Partije jugoslovenskih komunista, preko 30.000 Jugoslovena, pretežno oslobođenih ratnih zarobljenika-vojnika bivše austrougarske vojske, učestvovalo je u oktobarskoj revoluciji u Rusiji 1917. Od 1918. pa nadalje, oni se vojnički, a posebno politički organizuju u Federaciji inostranih grupa i nacionalnih komunističkih grupa RKP (b). U reorganizaciji izvršenoj početkom 1920. stvoren je Centralni jugoslovenski biro agitacije i propagande pri CK RKP (b), a pri oblasnim i mesnim komitetima RKP (b) formirano je više sekcija. Navedeni partijski organi jugoslovenskih komunista u sovjetskoj državi raspušteni su 1921. Po dolasku u zemlju mnogi učesnici ovih događaja nastavili su aktivnost u komunističkom i radničkom pokretu naše zemlje, a neki od njih zauzimali su u toj revolucionarnoj borbi istaknuto mesto. Njihovom delatnošću u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u Rusiji (1917—1921) nastala je obimna arhivska građa, koja je mikrofilmovana u Moskvi, a zatim se fotokopirana i dopunjena prikupljenim sećanjima čuva u Arhivu CK SKJ u Beogradu.

KPJ i SKOJ delovali su od 1921. do 1941. u ilegalnim uslovima. Zbog toga je u zemlji stvoreno i sačuvano malo arhivske građe partijske provenijencije. Istovremeno u inostranstvu je boravila brojna politička emigracija sa Centralnim komitetom KPJ, redakcijama partijskih listova i časopisa, pa je to rezultiralo stvaranjem arhivsko-istorijske građe koja se nalazi u arhivskim ustanovama u inostranstvu — Moskvi, Beču, Parizu i Briselu.

KPJ i SKOJ i druge organizacije, kao sekcije Kominterne, Komunističke omladinske internacionale, Crvene sindikalne internacionale i drugih međunarodnih organizacija, podnosile su ovim organizacijama izveštaje o svom radu koji su sačuvani, pa je i po njima moguće rekonstruisati revolucionarnu aktivnost i naučno je objasniti.

Arhiv CK SKJ je mikrofilmovao preko 20.000 stranica dokumenata iz arhivske građe Kominterne i drugih međunarodnih organizacija koja se čuvaju u Centralnom partijskom arhivu KPSS u Moskvi. Zatim su u Arhivu CK SKJ fotokopiranjem stvoreni fondovi i zbirke fotokopija sredene i obrađene građe:

- Komunistička internacionala — Sekcija KPJ (1919 — 1943);
- Međunarodna organizacija pomoći revolucionarima — Sekcija crvene pomoći Jugoslavije (CPJ) 1923 — 1936;
- Crvena sindikalna internacionala — Revolucionarni sindikati Jugoslavije (1921 — 1936);
- Međunarodne brigade dobrovoljaca slobode (Internacionalne brigade — Jugoslovenski dobrovoljci u španskoj Republikanskoj vojsci 1936 — 1939);
- Centralna federacija inostranih grupa pri CK RKP (b) — Centralni jugoslovenski biro agitacije i propagande (1917—1921);
- Jugoslovenski komunisti u partijskim školama u SSSR-u (1921 — 1936).

Međutim, pored izvora pribavljenih iz inostranstva, Arhiv CK SKJ poseduje fondove i zbirke građe prikupljene u zemlji, kao što su fond CK SKJ-u, fond CK SKOJ-a, zbirka građe o radu komunista političkih osuđenika u kaznionama Kraljevine Jugoslavije i zbirka građe o naprednom studentskom pokretu. U ovim fondovima i zbirkama revolucionarnog i naprednog pokreta nalazi se arhivska građa izuzetne dokumentarne i informativne vrednosti, kao što su izveštaji, odluke, direktive, rezolucije, materijali savetovanja, plenuma i zemaljskih konferencija, sa značajnim sadržajima i obiljem podataka. Građa je sredena i obrađena, pa je prema tome potpuno pristupačna za naučne, publicističke i druge društvene potrebe.

Građa državnih organa i organizacija koje su pratile, suzbijale i progonile komunističku i revolucionarnu aktivnost sačuvana je u znatno većem obimu. U Arhivu CK SKJ-u čuvaju se gotovo celi fondovi Državnog suda za zaštitu države i Državnog tužilaštva (440 ku-

tija prvoklasne arhivske građe). Ova građa, a naročito istražni materijal u sastavu fonda Državnog suda za zaštitu države, sadrži brojne podatke o ilegalnoj aktivnosti komunista.

Pored inostranih, Arhiv je izvršio svestrana istraživanja građe u domaćim arhivima koji su ovu građu posedovali. Odabrana građa je mikrofilmovana, a kasnije fotokopirana. Na taj način su formirane zbirke fotokopija, koje su, kao i ostala građa, sređene i obrađene, pa su dostupne za naučno i drugo korištenje.⁵

U svim ovim fondovima i zbirkama nalazi se građa, pojedini dokumenti ili podaci značajni za širi tuzlanski region. Pored dokumenata od opšteg značaja za celu zemlju ili samo za Bosnu i Hercegovinu, koji istovremeno imaju važnost i za severoistočnu Bosnu, postoje i dokumenti ili pojedine činjenice, ocene stanja i slično, što se isključivo odnose na tuzlanski kraj. U tom pogledu prednjači arhivski fond Kominterne (KI). Tu se nalaze podaci o organizacionim pitanjima Partije; o donošenju Obznane i represalijama režima nad radničkim pokretom; o delatnosti skojevskih ćelija u Tuzli i Brčkom; izveštaj o delatnosti partijske organizacije u Tuzli 1928 — 1929; o stanju u Bosni i Hercegovini i radu PK KPJ za BiH 1928; razni izveštaji o radu partijske organizacije u Tuzli 1932; o štampanju i rasturanju letaka, o listu »Fabrika i njiva«, te o hapšenjima u toku velike provale u partijskoj organizaciji BiH i dr. Tu su i dokumenti o organizaciji KPJ u Brčkom i pokrajinskoj konferenciji KP u BiH 1932. godine.

Izvestan broj partijskih dokumenata iz fonda Kominterne koji su interesantni za ovo područje, odnosi se na period 1937—1941, kao, na primer, po nalogu Josipa Broza, urgiranje da se dostave dokumenti za slanje dece porodice Banker u SSSR. I u drugim fondovima Arhiva CK SKJ-u postoje dokumenti interesantni za istoriju komunističkog i radničkog pokreta tuzlanskog regiona. Po svom bogatstvu najviše dokumenata za radnički pokret Tuzle, Brčkog i nekih drugih mesta ovog dela Bosne, uključujući i Sarajevo kao centar, ima arhiva Državnog suda za zaštitu države. To su kompletni sudski spisi sa procesa komunistima ovog kraja 1930. (Mitar Trifunović, Mašo Altumbabić i dr.) i 1933. protiv »Milana Gavrića i drugova« (Milan Gavrić, Ivan Marković, Leonard Banker, Pašaga Mandžić, Albin Lebeničnik, Tomas Lebeničnik, Haim Pinto, Emin Paočić i Huso Paočić).

U Arhivu CK SKJ, u zbirci nižih sudova (Okružni sud u Tuzli) postoji presuda za Cvijetina Mijatovića, Petra Erakovića, Simu Lukića i druge, koji su na Svetosavskoj priredbi u Tuzli 1933. godine sa balkona bacili na publiku letke sa komunističkim sadržajem.

Sačuvano je više dokumenata o životu, radu i borbi istočnobosanskih komunista na robiji.

U Arhivu Jugoslavije nalazi se arhivska građa koja je nastala radom organa državne uprave Kraljevine Jugoslavije. Značajno je pomenuti zakonodavna akta, odluke i druge propise; sudski i policijski materijal; materijale političkih stranaka i organizacija; štampu i periodiku, proglase i letke režima, režimskih i drugih političkih partija i organizacija.

Na osnovu ovih izvora mogu se izučavati unutrašnje političke prilike u zemlji između dva rata i položaj radničke klase u predratnom periodu, (štrajkovi, prvomajske proslave, ilegalni sastanci i dr.), kao i mere vlasti protiv komunista i njihovog uticaja među radnicima i omladinom.

*Period narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije
(1941-1945)*

U partizanskim uslovima ratovanja, s obzirom na stalnu pokretljivost jedinica i drugih ratnih uslova, nisu mogla da se zabeleže sva zbivanja. U najviše slučajeva dokumenti sadrže samo osnovne podatke, često nepotpune. U ratu je propao veliki broj dokumenata od izuzetnog značaja. Događalo se da su partizanske jedinice, u kritičnim situacijama, uništavale vlastite arhive, ili su ih zakopavale, kako bi pojačale svoju pokretljivost i sprečile neprijatelja da ih zapleni. Zakopane arhive stradale su od vlage, ponekad ih je pronalazio neprijatelj, a neke nisu mogle posle rata biti pronađene. Manji broj zakopanih dokumenata pronađen je i uvršten u postojeće arhivske fondove.

Valja imati u vidu i druge uslove u kojima je stvarana arhivska građa u NOR-u. To su nepostojanje utvrđenog administrativnog poslovanja i odgovarajućih kadrova, oskudica u piscem materijalu i skromna tehnička sredstva, ilegalna aktivnost i konspiracija, delovanje preko instruktora i delegata itd. Pismena komunikacija svodila se na neophodan minimum. Kao pratilac navedenih teškoća pojavljivalo se još neshvatanje značaja arhivske građe ne samo u ratu nego i posle oslobođenja, tako da su i tada propadali dokumenti. Bez obzira na sve teškoće, mnogi ratni dokumenti ipak su sačuvani. To su partijski dokumenti, zatim jedinica NOVJ, narodne vlasti i drugih institucija NOP-a. Ubrajamo ih u izvore prvoga reda za izučavanje rata i revolucije u Jugoslaviji, uključujući sve činioce i aspekte ove svenarodne borbe: vojni, politički, idejni, ekonomski, moralni i drugi.

Ustanove i organizacije koje čuvaju, sređuju i obrađuju građu NOR-a interesantnu za severoistočnu Bosnu su Vojnoistorijski institut, Arhiv CK SKJ, Arhiv Jugoslavije, Muzej revolucije i Vojni muzej u Beogradu; Arhiv CK SK BiH, Institut za istoriju, Arhiv Bosne i Hercegovine i Muzej revolucije u Sarajevu; Arhiv Hrvatske i Institut za istoriju radničkog pokreta u Zagrebu; Muzej revolucije u Novom Sadu; Istorijski arhiv i Muzej istočne Bosne u Tuzli, kao i neke druge ustanove i organizacije, kod nas i u inostranstvu.

Partijski i vojni dokumenti najvažniji su među izvorima za izučavanje NOR-a. Najveći deo vojne dokumentacije čuva Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (oko 450.000 originalnih dokumenata jedinica NOVJ i preko 600.000 dokumenata neprijateljskog porekla). Sva ova građa je stručno sređena i obrađena, te je dostupna naučnom istraživanju. Može se reći da Institut čuva najveći deo dokumentacije naših vojnih jedinica. Pored toga, ova ustanova snimila je sve vred-

nije dokumente iz arhiva, muzeja i nekih naučnih ustanova. I za ovu građu izrađena su informativna sredstva, koja omogućavaju i olakšavaju njeno korištenje.⁶

U Arhivu VII nalaze se i dokumenti istočnobosanskih jedinica i svih drugih jedinica NOVJ koje su u operativnom smislu bile vezane za ovo područje. To su, pre svega, arhivski fondovi i zbirke Vrhovnog štaba NOV i POJ, Glavnog štaba NOV i PO za BiH, zatim Operativnog štaba NOV i PO za istočnu Bosnu, Štaba Druge armije, Štaba Trećeg korpusa; štabova divizija NOVJ (16, 17, 27, 36, i 38); štabova brigada — 6. proleterske, 15. majevičke, 16. muslimanske, 17. majevičke, 18. hrvatske, 19. birčanske, 20. romanijske, 21. tuzlanske, 2. krajište: partizanskih odreda — Birčanskog, Majevičkog, Ozrenskog, Trebavskog, Tuzlanskog, Kladanjskog; Vojna oblast Trećeg korpusa, komande područja i komande mesta.

Navedeni fondovi i zbirke sastoje se od izveštaja o vojno-političkoj situaciji u severoistočnoj Bosni, naredbi štabova podređenim jedinicama, raznih proglašenja stanovništvu ovog kraja s pozivom u borbu, uputstava o organizovanju organa NOP-a, mobilizaciji i slično, pohvale jedinicama i pojedincima koji su se istakli u borbi, izvoda iz operacijskih dnevnika jedinica, presuda vojnih sudova i drugog. U dokumentima se nalaze podaci o organizaciji i formaciji jedinica NOV, o načinu ratovanja, o radu KPJ u vojsci, odnosu fronta i pozadine i drugim važnim pitanjima oslobodilačkog rata u ovom delu Bosne.

Arhiv CK SKJ u Beogradu ima iz perioda NOR-a značajnu originalnu i fotokopiranu građu-dokumente KPJ, SKOJ-a i drugih masovnih, političkih organizacija NOP-a, odnosno ranije pominjane fondove fotokopija Kominterne i Komunističke omladinske internacionale, kao i fond Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«.

U fondu CK KPJ arhivska građa iz ratnog perioda predstavlja zasebnu celinu, sa preko 2500 dokumenata. Tu su proglašenja i leci, cirkulari, direktivna pisma, izveštaji, informacije, ocene pojedinih događaja, prepiska između članova Centralnog komiteta i slično. Građa daje dovoljno elemenata na osnovu kojih se može sagledati mesto i uloga Komunističke partije i drugih antifašističkih organizacija u oslobodilačkom ratu i revoluciji. U sastavu ovog fonda je i oko hiljadu dokumenata centralnih, pokrajinskih, oblasnih, okružnih i sreskih komiteta KPJ, koja čine dopunu fonda Centralnog komiteta. U fondu CK KPJ nalazi se i zbirka od oko 900 depeša nastalih u komunikaciji između CK KPJ (uglavnom J. B. Tita) i Kominterne, odnosno KPSS. U depešama su sadržane dragocene informacije o vojno-političkoj situaciji u Jugoslaviji, a na osnovu sadržaja depeša mogu se sagledati i odnosi sa Kominternom.

Zbirka emisija Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« je vrlo dragocena za izučavanje istorije NOR-a i revolucije. Ova radio-stanica, čije je sedište bilo u Moskvi, davala je dnevne emisije na srpsko-hrvatskom jeziku od 10. novembra 1941. do 1. marta 1945. To je kompletna zbirka s ratnim vestima na jugoslovenskom i drugim fron-

tovima u drugom svetskom ratu, kao i političkim događajima ovog vremena u Jugoslaviji i svetu. Svojim informacijama »Slobodna Jugoslavija« izvršila je veliku ulogu na planu propagandno-mobilizacionih ciljeva NOP-a i širenja istine o tome ko u Jugoslaviji vodi borbu protiv okupatora, a ko mu služi.

Od značajnih fondova za izučavanje istorije ovog perioda, valja pomenuti fond Centralnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije (CK SKOJ-a). Sastoji se od direktivnih pisama, izveštaja, cirkulara, proglasa, materijala oko priprema I i II kongresa USAOJ-a i druge građe.⁷

U Arhivu CK SKJ postoje još tri manje zbirke sa ukupno 243 dokumenta: zbirka AVNOJ-a (1942 — 1945) sa 131 dokumentom, što predstavlja samo deo dokumenata o delatnosti AVNOJ-a, i to dokumenti upućeni Centralnom komitetu; zbirka NKOJ i Vlade DFJ (1943 — 1945) sa 76 dokumenata; zbirka AFŽ-e (1942 — 1945) ima 36 dokumenata.

Deo građe, kao što su zbirke USAOJ-a i NOF-a, predat je Arhivu Jugoslavije.

U građi nastaloj posle rata, koja pruža podatke i o ratnom periodu, treba pomenuti Anketne liste članova KPJ pohranjene u Arhivu CK SKJ. Ove liste sadrže i kratke biografije, karakteristike i daju razne podatke, te, u celini gledano, mogu poslužiti kao prvorazredni izvor za naučna istraživanja i monografsku obradu.⁸

U svim navedenim fondovima i zbirkama postoje dokumenti koji se posredno ili neposredno odnose na vojno-političku situaciju u severoistočnoj Bosni od 1941—1945. U tom pogledu za istraživače su značajni fondovi CK KPJ i fond CK SKOJ-a, kao i mnoge depeše koje je Josip Broz Tito, u svojstvu generalnog sekretara Partije i vrhovnog komandanta, upućivao Komunističkoj internacionali u Moskvu.

Arhiv CK SK BiH u Sarajevu čuva pretežno partijsku građu. Za ratni period ovde postoji građa svih partijskih institucija sa teritorije istočne Bosne koje su delovale u toku NOR-a od 1941 — 1945. Pored dokumenata PK KPJ za BiH, ovde se nalaze dokumenti Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu i okružnih komiteta za Tuzlu, Majevicu i Birač, zatim građa skojevskih rukovodstava: Oblasnog komiteta SKOJ-a za istočnu Bosnu i okružnih komiteta za Tuzlu, Birač, Trebavu i Posavinu, kao i PK SKOJ-a za BiH.

U ovom Arhivu nalazi se i građa USAOBiH-a: Zemaljskog odbora, Oblasnog odbora za istočnu Bosnu i Okružnog odbora za tuzlanski okrug.

U Arhivu CK SKBiH nalazi se dosta partijskih dokumenata vojnih jedinica: Glavnog štaba za BiH, III korpusa NOVJ, divizija, odreda, brigada, komandi područja i komandi mesta.

Originalna građa NOO nalazi se u Arhivu BiH (oblasni, okružni, sreski i opštinski odbori): Fond ZAVNOBIH-a jedno vreme je bio razbijen i pored Arhiva BiH, nalazio se još u dve sarajevske institucije.

U Arhivu BiH čuva se i Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kao i Fond Komisije za popis ratne štete.

U Muzeju revolucije BiH u Sarajevu postoji Zbirka arhivske građe NOB (1941 — 1945).

Arhivska građa neprijateljskog porekla, okupatorska i kvislinška (ustaško-domobranska i četnička) takođe se većim delom nalazi u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

Ova je građa takođe interesantna za istraživanje ratnog perioda od 1941—1945, naročito zbog toga što, kako je već naglašeno, nije ni približno sačuvana sva građa provenijencije NOP-a. Osim toga, za svestrana istraživanja potrebno je sagledati i poziciju neprijatelja, njegove planove, priznavanja o vlastitim gubicima i slično. Sve to uz napomenu da se ovim materijalom treba koristiti krajnje oprezno, uz kritički pristup i istovremeno konsultovanje drugih izvora. Iz vremena drugog svetskog rata sačuvan je samo deo arhivske građe neprijateljskih organa i organizacija, jer je dosta toga uništeno ili odvučeno iz Jugoslavije.

Nemački fond u VII je dosta mali po broju originalnih dokumenata, a naročito s obzirom na ulogu nemačkih jedinica za vreme okupacije u našoj zemlji. Za poslednjih desetak godina ovaj fond je dopunjen mikrofilmovima nemačkih dokumenata (jedinica i ustanova) snimljenih u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu. Ovu arhivu Amerikanci su zaplenili krajem drugog svetskog rata. Izvesne količine građe VII dobio je razmenom s Frajburgom. Samo jedan deo dokumenata je preveden sa nemačkog jezika. Na osnovu kartoteke može se utvrditi da se deo građe odnosi na severoistočnu Bosnu. Radi se, pre svega, o arhivi nemačkih jedinica koje su se stacionirale, kraće ili duže, u ovom delu Bosne. Zatim, jedinica koje su na ovom prostoru vodile borbe i onih koje su prolazile ovim područjem prilikom povlačenja 1945. To su 7. SS divizija »Princ Eugen«, 13. SS divizija »Handžar«, 21. SS divizija »Skenderbeg«, 22, 181, 342, 369, 714 divizija, te 34. armijski korpus. Razumljivo je da za ovu temu mogu biti interesantni i pojedini dokumenti Vrhovne komande Vermahta, Vrhovne komande kopnene vojske, Komande jugoistoka, Druge oklopne armije, arhiva komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj, zatim nemačkog generala u Zagrebu, raznih drugih komandi, borbenih grupa, vazduhoplovstva, centri i oficiri za vezu, žandarmerije i feldkomandanture.

Pored Vojnoistorijskog instituta nemačke dokumente imaju: Arhiv za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, Muzej u Novom Sadu, Muzej revolucije u Sarajevu i Istorijski arhiv u Sarajevu. Nemačke vojne arhive koje su interesantne za našu zemlju postoje još u

Velikoj Britaniji, u Saveznoj Republici Nemačkoj, Nemačkoj Demokratskoj Republici, Čehoslovačkoj, Poljskoj, Madarskoj, SSSR-u, zatim Beču i nekim američkim univerzitetima.

Pre nego što se pređe na prikazivanje i ocenu arhivske građe tzv. Nezavisne Države Hrvatske, potrebno je dati kraći osvrt na organizaciju vlasti i administrativno-teritorijalnu podelu NDH, organizaciju njenih oružanih snaga i ustaškog pokreta.

Na vrhu državne organizacije nalazio se ustaški poglavnik Ante Pavelić, koji je zavisio od okupatora. Pored Predsedništva i Potpredsedništva vlade osnovano je jedanaest ministarstava. Teritorija NDH podeljena je na 22 oblasti — velike župe, sa velikim županima na čelu. Tuzla je postala sedište Velike župe Usora i Soli sa županom Ragibom Čapljićem (kasnije dr Bahrija Kadić), Sarajevo — Velike župe Vrhbosna itd. Ovim dvema župama pripadale su kotarske oblasti i samoupravne opštine sa teritorije severoistočne Bosne.⁹

Domobranstvo, ustaška vojnica i oružništvo sačinjavali su oružane snage NDH.

Domobranstvo je predstavljalo glavninu oružanih snaga NDH, odnosno redovnu vojsku, (kopnenu vojsku, plovne i vazdušne snage). Domobranstvo i oružništvo spadali su pod Zapovedništvo vojske i Ministarstvo domobranstva.

Područje NDH do jeseni 1941. bilo je podeljeno na pet divizijskih područja (Treće bosansko područje imalo je sedište u Sarajevu), a zatim u tri domobranska zbora (korpusa). Župa Usora i Soli pripadala je II domobranskom zbornom području (sa glavnim jedinicama 3. i 4. pešadijskom divizijom), dok je Župa Vrhbosna pripadala III domobranskom zbornom području (5. i 6. pešadijska divizija).¹⁰

Od jula 1941. postojala je Vojna krajina, kao posebno vojno područje za graničnu oblast NDH prema Srbiji, sa srezovima Srebrenica, Vlasenica, Zvornik, Bijeljina i drugim iz gornjeg Podrinja.

Oružništvo (žandarmerija) NDH prilagođeno ratnim uslovima sastojalo se od pet pukovnija. Pukovnije su se delile na oružnička križna zapovedništva (u središtima župa), zatim na oružničke vodove i oružničke postaje.¹¹

Na području NDH (uglavnom u Bosni) nalazila se 718. nemačka divizija.

Centralno rukovodstvo ustaškog pokreta predstavljalo je Glavni ustaški stan na čelu sa poglavnikom, a zatim Događničko veće, Pobožnički zbor i poverenici.

Ustaški pokret delio se na tri grane: 1. Političko-organizacionu; 2. Ustašku vojnici; 3. Ustašku nadzornu službu (UNS).

U župama su postojali ustaški stožeri sa stožernicima na čelu, u kotarima logori sa logornicima, u opštinama tabori sa tabornicima i u selima zbirovi sa zbirnicama.

Ustaška vojnica delila se na rojeve, vodove, satnije, bojne, pukovnije i zdrugove.

Tako je u najopštijim crtama izgledala organizaciona struktura ustaškog pokreta.¹²

Ustaški i domobranski fond u Arhivu Vojnoistorijskog instituta sastoji se od originalnih i snimljenih dokumenata, kako vojnih tako i civilnih NDH. Građa potiče od Ministarstva domobranstva, divizija, ustaške vojnice, oružništva, raznih ministarstava, velikih župa itd. Za izučavanje perioda okupacije i ustaške vladavine, kao i mera preduzimanih protiv NOP-a, za širi tuzlanski region, značajna je arhivska građa Velike župe Usora i Soli, Kotarskog predstojništva Tuzla i ostalih kotarskih predstojništava i opština Velike župe Usora i Soli, Župskog redarstva, Četvrtе oružničke pukovnije, Šezdesetprvog oružničkog krila Tuzla; ustaški stožeri, logori, tabori, ustaška mladež Velike župe Usora i Soli; ustaške oružane formacije; Glavni stožer i Glavni ustaški stan.

Arhiv Hrvatske i Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu imaju izvesnu građu NDH koja se odnosi jednim delom i na tuzlanski kraj. Tako se u Arhivu Hrvatske nalaze fondovi Ministarstva rudarstva i šumarstva od 1941 — 1945. (tajni spisi), zatim Ministarstva narodnog gospodarstva, te Ministarstva za obrt, velebort i trgovinu koji imaju dokumente ili podatke za istočnobosansko područje. Arhiv instituta radničkog pokreta Hrvatske raspolaže bogatom zbirkom dokumenata državnih organa i organizacija, vojnih formacija, žandarmerije i ustaškog pokreta. U ovoj zbirci na severoistočnu Bosnu odnosi se arhivska građa Velike župe Usora i Soli, Sreskog poglavarstva Tuzla, Četvrtе pešačke divizije Tuzla, Oružničkog krilnog zapovedništva i voda Tuzla. Pored navedenog, u Arhivu ovog instituta postoje i druge zbirke, kao što su institucije vezane za poglavnik NDH, Glavni stožer vojske, vojskovođu-doglavnika Slavka Kvaternika, krilnike, Predsedništvo Vlade i opunomoćenike Vlade za razne krajeve. Ovde se nalazi i građa ministarstva NDH: Ministarstva hrvatskog domobranstva, oružanih snaga, unutrašnjih poslova, pravosuđa i bogoštovlja; za finansije, trgovinu i šumarstvo; za prosvetu, zdravstvo, promet i socijalno stanje. U Arhivu ovog instituta nalazi se i sudska arhiva — Pokretnog prekog suda, Izvanrednog narodnog suda i Predsedništva sudbenog stola — Sarajevo; arhiva raznih ustanova i preduzeća; kotarske oblasti, gradska poglavarstva, općinska poglavarstva, ustaška redarstva, župska i gradska redarstva; Glavni ustaški stan, ustaški stožeri, logori, vojnica; oružništvo, nešto četničke i nemačke arhive.

Arhiv BiH Sarajevo ima deo građe Poglavnikova povjereništva i Velike župe Vrhbosna iz perioda okupacije.

Muzej revolucije u Sarajevu poseduje arhivsku građu kvislinškog porekla u kojoj se nalazi arhivski fond Ustaške nadzorne službe (UNS) i koji sadrži preko 400 dokumenata što se odnose na severoistočnu Bosnu.

U Istorijskom arhivu Sarajevo, Muzeju revolucije u Novom Sadu i Sremskoj Mitrovici nalaze se manje količine dokumenata ustaško-domobranskog porekla, među kojima se mogu naći pojedini dokumenti sadržajno vezani za naše područje.

Vojni dokumenti ustaško-domobranske arhivske građe sadrže razne izveštaje, naređenja, uputstva i direktive, podatke o organizaciji i formaciji vojske itd. Dokumenti civilnih ustanova sastoje se od izveštaja o političkoj situaciji preduzimanim represalijama protiv stanovništva, o partizanskim napadima na komunikacije, transporte, objekte i slično. Deo ove arhive odvučen je u inostranstvo 1945. prilikom povlačenja nemačke vojske i kvislinga.

Četnički fond u Arhivu Vojnoistorijskog instituta takode se sastoji od originalnih i snimljenih dokumenata, kao što su dokumenti Vrhovne komande Draže Mihajlovića, Istaknutog dela Vrhovne komande i Komande istočne Bosne i Hercegovine, te raznih četničkih jedinica, ustanova i organizacija podeljenih po republikama i vrstama delatnosti. Za istočnobosansko područje važna je arhiva Cersko-majevačke grupe korpusa, Drinskog i Majevićkog četničkog korpusa, Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda, Komande četničke žandarmerije, Muslimanske vojne organizacije, Omladinske četničke organizacije, Obaveštajne službe, Ženske četničke organizacije, pisma Draže Mihajlovića, šifrovane depeše i drugo. Četnički fondovi se odnose na period 1941 — 1945. Sadrže naredbe, izveštaje, rezolucije, obaveštenja, postavljenja, prepisku i drugo. Osim Vojnoistorijskog instituta, izvestan broj četničkih dokumenata imaju Muzej revolucije i Institut za istoriju u Sarajevu.

Pojedini dokumenti arhivskog fonda Nedićeve kvislinške vlade (nalaze se u VII) mogu biti značajniji za proučavanje perioda od 1941 — 1945. u severoistočnoj Bosni, pa ih kao takve treba imati u vidu.¹³

Objavljena arhivska građa

Objavljivanje arhivske građe ima tri osnovna cilja: 1. da se zaštite dokumenti od uništenja; 2. da se građa učini dostupnom istraživačima i time olakša njihov rad (postignu uštede u vremenu i novcu); 3. da se javnosti prezentiraju istorijski dokumenti.

Objavljivanjem izvora uglavnom se bave arhivske i naučne ustanove. U našoj zemlji između dva rata dokumente su objavljivale akademije, naučna društva, arhivi, verske organizacije i pojedine opštine. Posle 1945. pojavljuju se novi izdavači građe, kao što su istorijski instituti, opšti i specijalni arhivi, narodni odbori, društveno-političke i druge organizacije i ustanove.

Najviše građe za istoriju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini izdao je Republički arhiv u Sarajevu. Time je, nesumnjivo, dat krupan doprinos istorijografiji, a ujedno kao što je već pomenuto, to je efikasan način zaštite arhivske građe. *Arhiv Bosne i Hercegovine* izdao je više tomova građe. U prvom tomu, pod nazivom *Građa o po-*

čecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878 — 1905, objavljeno je 288 dokumenata ovog arhiva. Iz dokumenata se vidi kakav je bio stav austrougarskih vlasti prema radničkom pokretu i pod kakvim se okolnostima organizovao proleterijat u ovim našim oblastima. Drugi tom sastoji se iz dve knjige pod nazivom *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906*. Tu je publikovan arhivski materijal iz istih fondova kao i u prethodnom tomu. U njemu se tretira jedan od najkрупnijih događaja u istoriji Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom. Objavljeni dokumenti potiču, prvenstveno, iz registrature Zemaljske vlade i drugih registratura austrougarske administracije iz toga vremena u Bosni i Hercegovini. Prva knjiga ima 326, a druga 173 dokumenta. Još je značajno za naučne istraživače i nalazi se u najneposrednijoj vezi s razmatranom problematikom knjiga Arhiva BiH — *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1907. godine*, tom VII, sa 202 objavljenih dokumenata.

Gotovo je suvišno naglašavati da se izvestan broj dokumenata u navedenim knjigama odnosi na radnički pokret tuzlanskog bazena u celini, deo dokumenata samo fragmentarno, dok su neki značajniji za celo područje Bosne i Hercegovine, pa prema tome i za severoistočni deo Bosne.

Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Bosne i Hercegovine u ediciji *Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine* objavilo je značajne dokumente iz istorije radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u knjigama: *Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini od 1905-1919*, II tom, Sarajevo, 1951. U ovom tomu prezentirani su dokumenti o nastanku i razvitku organizovanog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Objavljena su pravila prvih radničkih strukovnih i političkih udruženja, materijali sa kongresa i konferencija Socijaldemokratske stranke BiH, proglasi stranke i rezolucije sa javnih skupova, kao i pojedini važniji članci. U I tomu, knjiga 1. i 2, iste edicije objavljeni su 1950. godine svi ratni brojevi lista *Oslobodenje* (od 30. VIII 1943. — 12. IV 1945), organa Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine. Tom sadrži 30 brojeva *Oslobodenja* (u prvoj knjizi 17, a u drugoj 13 brojeva). U III tomu, knjiga 1. Sarajevo 1952, objavljeni su dokumenti o radu Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1941, a u drugoj knjizi istog toma, Sarajevo 1953, dati su dokumenti o radu Partije bosanskohercegovačkih komunističkih u toku 1942. godine.

Institut za istoriju u Sarajevu (ranije Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta) izdao je *Gradu o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini* (januar 1921 — april 1941) — listovi, proglasi, leci, Sarajevo, 1971; *Radničko jedinstvo*, organ Nezavisnih radničkih sindikata, Sarajevo, 1922—1923. (faksimilno izdanje) Sarajevo, 1974; *Glas slobode*, organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, godišta 1909, 1910. i 1919; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine* — dokumenti (knjiga 1. i 2) Sarajevo, 1968.

Svojevremeno je plodnu izdavačku aktivnost na planu objavljivanja dokumentacione građe imalo *Istorijsko odeljenje CK KPJ*, koje je u ediciji Istorijski arhiv, pored ostalog, izdalo dokumente radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine. U sastavu pomenute edicije štampani su, *Sindikalni pokret 1903. do 1912. u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini; Socijalistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji*, Beograd, 1951; *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919 — 1937*, Beograd, 1950; *Borba 1941*, organ Komunističke partije Jugoslavije, tom I, knjiga 1, Beograd 1949; *Borba 1942 — 1943*, tom I, knjiga 2, Beograd, 1949.

Izdavačku delatnost koju je započelo Istorijsko odeljenje CK KPJ nastavio je *Institut za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu*. Ova naučna ustanova postigla je izuzetan uspeh štampanjem *Proletera*, organa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929 — 1942, Beograd, 1968. To je fototipsko izdanje sa 64 broja lista, koje predstavlja vredan doprinos istoriji SKJ i prilog proučavanju revolucionarne prošlosti radničkog pokreta Jugoslavije, jer je *Proleter* predstavljao informativno, teorijsko i direktivno glasilo ilegalne KPJ.

Za izučavanje NOR i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini značajna su izdanja *Borbe*, zatim *Oslobođenja* (bibliofilsko izdanje 30 ratnih brojeva reprodukovanih u prirodnoj veličini u izdanju *NIP Oslobođenje*, Narodne i Univerzitetske biblioteke, Sarajevo).

Za istočnu Bosnu je od posebnog društvenog, političkog, istorijskog, naučnog i kulturnog značaja reprint izdanje ratnih brojeva *Fronta slobode*, organa narodnooslobodilačkog pokreta (kasnije fronta) istočne Bosne. Izdavači su Novinska ustanova »Front slobode«, Tuzla i NIP »Zadržugar«, Sarajevo.

Od publikovane građe koja se ne odnosi neposredno na predmet koji se ovde razmatra, ali ipak može biti od koristi za istraživanje šireg konteksta događaja i zbivanja, može se navesti sledeće: *Dokumenti o Jugoslaviji i istorijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb, 1968; *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihajlovića*, Beograd, 1945; Geršković Leon, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Beograd, 1948; *Materijal o omladinskom pokretu do rata*, Beograd, 1948; *Materijal o omladinskom pokretu u toku rata; Dokumenti istorije omladinskog pokreta u dve knjige* (1943 i 1944), Beograd, 1959.

Najznačajnije dokumente o NOR-u objavio je Vojnoistorijski institut u Beogradu, u ediciji pod nazivom *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. Od januara 1949. godine, kada se pojavila prva knjiga *Zbornika*, pa do danas, izašlo je ukupno 147 knjiga, podeljenih u 15 tomova, sa hiljadama dokumenata naših i neprijateljskih. Na ovaj način najvažniji dokumenti NOR-a postali su pristupačniji ne samo istraživačima nego i široj javnosti.

Grada *Zbornika* objavljena je po hronološkom i teritorijalnom principu tako da je svaka republika predstavljena jednim tomom. Dokumenti o NOR-u u Bosni i Hercegovini dati su u IV tomu, odnosno u 35 knjiga ovog toma.

Za istraživače perioda NOR-a u Bosni i Hercegovini značajni su još tom II, knj. 1—12, gde su objavljeni dokumenti vrhovnog štaba, tom IX, knj. 1-9 (partijsko-politička dokumentacija), tom dokumenata o aprilskom ratu i tom dokumenata o završnim operacijama.

Potrebno je napomenuti da izvesni istorijski i arhivistički časopisi imaju stalne rubrike za objavljivanje arhivske građe. U tom pogledu zapažene rezultate postigao je *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, koji je publikovao građu od posebnog interesa za istoriju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

U ediciji *Grada za istoriju Vojvodine, Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1941-1943*, Novi Sad — Sremski Karlovci, 1975, izvestan broj dokumenata (po sadržaju) odnosi se na severoistočnu Bosnu. Isti je slučaj s knjigom dokumenata *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941-1945*, Novi Sad — Sremski Karlovci.

Pored publikovane građe postoje i publikovana regesta sa tematičkom iz istorije radničkog pokreta i NOR-a. To je kratak sadržaj određenih dokumenata pomoću koga se istraživači mogu upoznati sa sadržajem dokumentacije i drugim najpotrebnijim podacima o autoru, kome je dokumentat poslat, o signaturi i slično. Uz pomoć ovih podataka zainteresovani naučni radnik, istoričar ili publicista, može lako naći original. Prvu knjigu *Regesta dokumenata o radu KPJ, SKOJ-a i političkih organa u jedinicama NOV i POJ za period juli 1941 — juni 1943*, objavio je Vojnoistorijski institut u Beogradu 1963. godine. Arhiv Hrvatske izdao je za internu upotrebu *Regesta dokumenata za historiju NOB-a*, Zagreb, 1964. To su pretežno dokumenti neprijatelja, među kojima se neki odnose na prilike u istočnoj Bosni.

Regesta izvora za istoriju sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine 1918-1941, objavio je (šapirografisano) Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1975.

Navedena izdanja dokumenata nastala su upotrebom različite metodologije i sistema. Prve posleratne publikacije, po pravilu su jednostavnije, više popularno priređene. Kasnije se izdavačka delatnost sve više približavala tipu naučnog izdanja sa kritičkim aparatom, registrima, objašnjenjima skraćenica, raznim prilozima, ilustracijama, kartama, grafikonima i slično.

Od 1945. do danas pojavile su se brojne knjige dokumenata. Urađen je veliki posao u čemu, kao što je napred navedeno, daleko prednjači Vojnoistorijski institut. Znatan deo objavljenog dokumentacionog materijala spada u domen ovog rada. Međutim, može se utvrditi da, gledano u celini, a i s obzirom na pojedina područja, kao i temat-

sku zastupljenost, nisu ni približno objavljeni svi relevantni dokumenti. Stoga je potrebno što pre, sa više plana i sistema pristupiti većem izdavanju odabranih istorijskih dokumenata i fondovskih celina, da bi mogle zadovoljiti naučne potrebe i društveni interes.

Memoarska građa

Za istoričare radničkog pokreta i NOR-a memoarska građa predstavlja dopunski, a neretko i jedini izvor, jer mnogi dokumenti nisu sačuvani, a često ni svi događaji nisu zabeleženi. Sem toga, memoarska građa omogućava kompletniju obradu istorijskih zbivanja, ali ona ima i svoje nedostatke: subjektivizam, slaba sećanja, građa prikupljena bez razradene metodologije itd.

Zbog nedostataka dokumentacije i potrebe da se popune praznine, pristupilo se odmah posle rata prikupljanju izjava učesnika radničkog pokreta i NOR-a. Sećanja su prikupljali istorijski instituti, arhivi, muzeji, udruženja boraca, razne redakcije i pojedini istraživači. Od ustanova van tuzlanskog regiona zapažene rezultate u prikupljanju memoarske građe postigli su Institut za istoriju u Sarajevu, Muzej revolucije u Sarajevu, Vojnoistorijski institut u Beogradu i Arhiv CK SKJ u Beogradu.

Institut za istoriju u Sarajevu poseduje bogat fond memoarske građe za istoriju revolucionarnog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Znatan deo sećanja u ovom fondu odnosi se na tuzlanski region.

Sećanja Burić Hase, Čolaković Rodoljuba, Gavrić Milana, Jakubović Mevle, Jovanović Ise, Kerošević Jure, Lebenićnik Andrije (Tommas), Mandžić Pašage, Mijatović Cvijetina, Mujkić Asima i Petrović Bože odnose se na period do 1941. (ilegalni rad partije, partijske konferencije, sećanja sa robije, likovi revolucionara, borba protiv diktature i dr.). Kazivanja Čerić Salema, Đurašković Milutina, Finci Monija, Gospić Svetolika, Herljević Franje, Jakšić Rade, Jovanović Ise, Kosorić Pere, Kovačević Radivoja, Manojlović Nade, Mićanović Slavka, Mijatović Cvijetina, Vilović Mustafe i Zekić Miloša odnose se na period NOR-a. Kako su imenovani bili prvoborci i organizatori oslobodilačke borbe u ovom kraju, to su mogli da daju odgovor na mnoga pitanja o kojima ne govore dokumenti ili daju štire podatke. Ratna sećanja odnose se na prve ustaničke dane, partijsku organizaciju, partizanske pobede, brigade i odrede, sećanja o prvim narodnooslobodilačkim odborima, o partizanskim bolnicama, sećanja na narodne heroje itd.

Memoarska građa Muzeja revolucije u Sarajevu, odnosno deo sa sadržajem interesantnim za severoistočnu Bosnu, uglavnom se odnosi na narodnu vlast i partijske organizacije na ovom području.

Vojnoistorijski institut u Beogradu i na planu prikupljanja memoarske građe NOR-a učinio je mnogo zahvaljujući sredstvima, kadrovima i dobroj organizaciji posla. Deo memoarske građe ove institucije odnosi se na širi tuzlanski region.

Arhiv CK SKJ takođe je organizovao prikupljanje sećanja učesnika revolucionarnih događaja za predratni i ratni period. Zahvaljujući prikupljenoj memoarskoj građi upotpunjeni su postojeći arhivski fondovi, građa neprijateljske provenijencije je osvetljena novim činjenicama, omogućena je rekonstrukcija organizacija i akcija, lakše je utvrđivanje uzročno-posledične veze, oživljen je duh i atmosfera zbivanja, likovi revolucionara i masovni heroizam. Sećanja iz perioda 1919 — 1945. predstavljaju jednu celinu, obrađenu s analitičkim inventarom i dostupnu za naučna istraživanja.¹⁴ Deo sećanja odnosi se na zbivanja u tuzlanskom industrijskom bazenu i okolnim mestima, kao i na ličnosti iz ovog kraja — učesnike u radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu. Tako, na primer, Milutinović Buda opisuje progone husinskih rudara 1922; Arsenijević Đorđe govori o svom stupanju u radnički pokret i o prisustvovanju Kongresu ujedinjenja; Čolaković Rodoljub, sećanje na Aliju Alijagića; Gavrić Milan, o radu partijske organizacije u Tuzli 1932. i tamnovanje u Sremskoj Mitrovići; Čamo Ethem, rad komunista u Gradačcu, Modriči i Odžaku 1940 — 1941; Popović Boro, rad organizacije KPJ u Bosanskom Šamcu od 1940 — 1941; Čaldarević Mladen, o radu skojevaca u Bijeljini 1935 — 1941; Petrović Nenad, Simić Veljko, Mijojlić Mirko i Perić Jeremija, opisuju rad organizacije KPJ u Bijeljini pred aprilski rat i na početku ustanka; Popović Stevo piše o formiranju prve organizacije KPJ na Majevidi 1939; Bajrović Ahmed, o boravku u koncentracionom logoru Baratovo kod Srebrenice 1940 — 1941; Čerić Salem, o svom učešću u partizanima; Mijatović Cvijetin, tri sećanja o ustanku u istočnoj Bosni; Savić Brano i dr., o organizaciji KPJ i SKOJ-u u prvim partizanskim četama oko Vlasenice i Šekovića; Jakšić Rade i dr. o četničkoj propagandi protiv partizana početkom 1942. i borba u Birću; Pantić Milan, o političkoj situaciji u Zvorniku; Petrović Nenad i dr. o Bijeljini i okolini 1941 — 1942. i Popović Stevo, o zbivanjima oko Tuzle i na Majevidi od početka ustanka do 1942.

Od oslobođenja do danas nastala je velika memoarska literatura, u kojoj se po značaju ističu dela Rodoljuba Čolakovića, Slavka Mićanovića, Steve Popovića, Todora Vujasinovića i drugih.

Od edicija na prvo mesto dolazi *Istočna Bosna u NOB*, zatim *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, *Četrdeset godina*, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* (pojedini prilozi) Muzeja istočne Bosne u Tuzli, te prilozi drugih časopisa.

Štampa radničkog pokreta i NOR-a

Radnička štampa u Bosni i Hercegovini predstavlja jedan od najznačajnijih izvora za istoriju radničkog pokreta, zato što je to jedini izvor radničke provenijencije. Ova štampa je istovremeno izvor za istoriju celog bosansko-hercegovačkog društva u novijem periodu njegove istorije.

Prvi radnički socijalistički list u Bosni i Hercegovini *Glas slobode* počeo je izlaziti 1909. tri puta mesečno, da bi kasnije prerastao u dnevnik. Čitavu deceniju ovaj list je organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, sa zadatkom da radi na prosvetivanju radnika, širenju socijalističkih ideja, razvijanju klasne borbe, zaštiti interesa radnika, razmatranju ekonomskih i političkih pitanja, razvijanju kritike i podsticanju borbe za oslobođenje naroda.¹⁵

Za istoriju radničkog pokreta tuzlanskog bazena *Glas slobode* predstavlja značajan izvor podataka. List piše o lošim prilikama i teškim uslovima rada u tuzlanskim državnim i privatnim preduzećima; o eksploataciji radnika i bezdušnosti poslodavaca i proganjanju organizovanih radnika; o suprotstavljanju radnika eksploataciji; mesnim prilikama, radnim i životnim uslovima radnika, zdravstvenim prilikama i drugom.

Udruživanje radnika protiv tadašnjeg društvenog uređenja i borba za bolje uslove rada i života u tuzlanskom bazenu je česta tema na stranicama *Glasa slobode*. U tom smislu list piše o radu strukovnog pokreta, o skupštinama mesne organizacije Socijaldemokratske stranke u Tuzli, o radničkim i težačkim skupštinama na ovom području. *Glas slobode* je jedan od najvažnijih izvora za izučavanje aktivnosti i delovanja Mitra Trifunovića Uče. U listu su registrovani svi štrajkovi radnika, prvomajske proslave, radničke zabave i druge aktivnosti iz vremena izlaženja ovog radničkog glasila.

Drugi list je *Bosansko-hercegovački željezničar* (štampan dva puta mesečno od 1910—1914).

List *Zvono* pokrenula je disidentska grupa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, neposredno pred prvi svetski rat (izašlo pet brojeva).

Kada je aprila 1919. godine stvorena Komunistička partija Jugoslavije, *Glas Slobode* je postao organ Partije i sindikata za Bosnu i Hercegovinu.

Od 1921. do 1929. godine *Glas slobode* postaje nedeljni organ socijalista, sa reformističkom i antikomunističkom orijentacijom.

U ilegalnom periodu od 1921—1941. godine u Bosni i Hercegovini su izlazila tri polulegalna i tri ilegalna lista. Polulegalni su listovi: *Radničko jedinstvo* u Sarajevu, nedeljni organ Nezavisnih radničkih sindikata, od 3. februara 1922. do 14. juna 1923. godine; *Glasnik istine*, 15-dnevno glasilo radničko-seljačkog javnog mišljenja od 1. marta do 1. maja 1926. godine, izašlo 45 brojeva; *Narodna*

pravda, Banja Luka, 1935. Svi navedeni listovi su sa pozicija ilegalne KPJ tretirali sva politička i druga pitanja, pa su ih zbog toga i zabranjivale vlasti.

Ilegalni listovi KPJ u BiH su: *Komunist* u Sarajevu i *Fabrika i njiva* u Tuzli 1932. godine, te *Glas saveza radnika i seljaka* u Sarajevu 1940—1941. Ovi listovi imali su samo po nekoliko brojeva i prenosili su članke iz opštejugoslovenskih organa Partije.¹⁶

Radničko jedinstvo, organ Nezavisnih radničkih sindikata, izlazio je od 3. februara 1922. do 15. juna 1923. u Sarajevu. To je bio nedeljni list koji je izlazio svakog petka. List je pokrenut u vreme kad je radnička klasa bila u teškom položaju. *Radničko jedinstvo* odigralo je značajnu ulogu u borbi za ekonomska i politička prava radnika u Bosni i Hercegovini. Širio je revolucionarnu ideologiju i marksističku misao među proletarijatom, zbog čega je dolazio pod udarce cenzure i drugih mera buržoaske vlasti. Mnogi članci odnose se na radnički pokret i prilike u tuzlanskom kraju. Dosta prostora je dato suđenju rudarskim radnicima u Tuzli, zbog učešća u husinskoj buni; List je pisao o radu mesne sindikalne organizacije u Tuzli; Donosio vesti o prvomajskim proslavama, o položaju rudarskih radnika, tarifnim pokretima i zborovima protiv skupoće u Tuzli i drugim pitanjima.

Fabrika i njiva

Premda ovaj list nema prevashodno značaj primarnog istorijskog izvora, jer je pretežno donosio preštampane materijale iz *Proleter*a, organa CK KPJ i drugih partijskih listova, ipak je potrebno dati o njemu osnovne podatke. Naime, radi se o ilegalnom listu koji je izlazio u Tuzli i donosio vesti o mesnim prilikama, radničkom pokretu i partijskom radu u Tuzli i Kreki. *Fabrika i njivu* izdavao je tuzlanski Okružni komitet KPJ 1932. godine. Izašla su samo tri broja, prvi u februaru, drugi u martu, a treći u aprilu 1932. godine. List je odigrao ulogu agitatora, propagandiste komunističkih ideja i partijskog organizatora. Original lista *Fabrika i njiva* nalazi se u Arhivu CK SKJ u Beogradu, a u celini je objavljen u knjizi *Grada o delatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921—1941*.

Za radnički pokret Bosne i Hercegovine i istraživanje njegove istorije značajno je istaći radničku i komunističku štampu i periodiku koja je nastala u drugim jugoslovenskim zemljama: *Radničke novine*, Beograd; *Borba*, organ NRPJ; *Okovani radnik*, *Organizovani radnik*, Beograd — organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora; *Ujedinjeni sindikati*, Beograd, organ URSS-a; *Proleter*, organ CK KPJ, izlazio od 1929—1942. i druge.

Štampa se obično može naći u bibliotekama većih gradova, muzejima, institutima i arhivima. Osim toga, valja imati u vidu štampu i periodiku, proglase i letke režima i režimskih i drugih političkih partija i organizacija.

Ratna štampa predstavlja značajan izvor za proučavanje NOR-a. Publicistička i izdavačka delatnost za vreme NOR-a, po obimu i kvalitetu, bila je veoma značajna, pa je neophodno njeno istraživanje, a naročito zbog nedostataka izvorne arhivske građe. Od šireg značaja su *Proleter*, organ CK KPJ; *Bilten Glavnog (Vrhovnog) štaba NOPOJ*, *Bilten Glavnog štaba NOPO BiH*, *Borba* i *Oslobodenje*. Od regionalnog značaja za severoistočnu Bosnu je *Front slobode*.

List *Oslobodenje*, organ Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu izlazi od 30. VIII 1943. godine. Prva dva broja štampana su u selu Trnovi kod Bijeljine, a treći broj u oslobođenoj Tuzli, oktobra 1943. godine. U toku drugog svetskog rata izašlo je ukupno 30 brojeva ovog glasila.

List *Oslobodenje* je služio ciljevima NOP-a obavestavajući narod i vojsku o borbama jedinica NOVJ i savezničkih armija protiv zajedničkog neprijatelja. Na stranicama *Oslobodenja* pisano je o svim pitanjima od značaja za razvoj narodne borbe i mobilisanje svih raspoloživih snaga u oslobodilačkom ratu i revoluciji, a posebno o bratstvu i jedinstvu Srba, Hrvata i Muslimana. Kao saradnici pojavljuju se poznati javni radnici: književnici, umetnici, politički i vojni rukovodioci. Napisi *Oslobodenja* mogu se podeliti u više grupa. Po sadržaju to su materijali vojne i političke prirode, ekonomskog karaktera, kulturnog i literarnog značaja itd. Za istoričare NOR-a *Oslobodenje* predstavlja izvor koji svakako valja konsultovati.¹⁷

Front slobode, organ narodnooslobodilačkog pokreta (kasnije fronta) istočne Bosne. Osnivač lista bio je Oblasni komitet Komunističke partije za istočnu Bosnu. Prvi broj izašao je 7. novembra 1943. u oslobođenoj Tuzli. Evakuacijom štamparije u Šekoviće nastavljeno je izdavanje lista do konačnog oslobodenja Tuzle, a zatim u Tuzli do oslobodenja zemlje i nadalje. Do kraja rata izašlo je 26 brojeva na ukupno 236 strana.

Front slobode je izvršavao političke, idejne, propagandne, kulturne i prosvetne zadatke. Donosio je izveštaje s jugoslovenskog i savezničkih ratišta, suprotstavljao se neprijateljskoj propagandi, zalagao se za stvaranje i učvršćivanje bratstva i jedinstva, mobilisanje širokih narodnih slojeva i ostvarivanje drugih ciljeva NOB-e i revolucije. Na stranicama lista pisano je o zbivanjima, događajima, pojavama i ljudima u poslednjim ratnim godinama.

U *Frontu slobode* saradivali su borci, revolucionari, radnici, seljaci i intelektualci.

Ratni brojevi lista predstavljaju dragocen istorijski izvor za izučavanje rata i revolucije u severoistočnoj Bosni i poslužiće za upoznavanje zavičajne istorije u školama ovog područja. U posebnom reprint izdanju objavljenom 1975. godine sabrani su svi brojevi iz perioda rata i 17 posleratnih brojeva, što predstavlja veliku prednost pri korištenju lista.

Potrebno je pomenuti i *Vijesti* koje je izdavala redakcija *Fronta slobode*, zatim *Vijesti* izdavane u Bijeljini, *Naša borba*, organ USAO za istočnu Bosnu, listove jedinica NOVJ, razne radio-vijesti, ratne partizanske brošure itd. (vidi *Bibliografiju izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945*, Beograd, 1964. izdanje Vojnoistorijskog instituta Beograd, gde su stručnom metodologijom obrađeni listovi, časopisi, knjige, bilteni i brošure — ukupno 9.118 bibliografskih jedinica, čiji se originali čuvaju u arhivima, muzejima i bibliotekama. Materijal je podeljen na vojna i civilna izdanja, a dati su u registri, kao i lokacije izdanja, radi lakšeg korištenja). Pored navedenog, važno je istaći i ostali štampani materijal: proglase i letke.

Izdavačka delatnost okupatora i domaćih izdajnika može takođe poslužiti kao izvor za izučavanje ratnog perioda od 1941—1945. godine, ali uz krajnje kritički pristup. Pošto se ovde radi o takozvanoj »crnoj propagandi« opšteusvojeno je stanovište da se ovaj materijal bibliografski ne obrađuje, što ne znači da se ne treba srediti i evidentirati u arhivima, muzejima i bibliotekama, gde se obično i nalazi.

Izvori radničkog pokreta i NOR-a kod raznih imalaca na tuzlanskom području

ISTORIJSKI ARHIV U TUZLI

Ovaj arhiv osnovan je 1954. godine pod nazivom Arhiv grada Tuzle, da bi kasnije dobio sadašnje ime. Nastao je kao rezultat potrebe za stvaranjem mreže arhivskih ustanova na teritoriji Bosne i Hercegovine, a sa zadatkom da sakuplja, sređuje i obrađuje arhivsku građu na području severoistočne Bosne.

Slično većini naših arhivskih ustanova nastalih posle oslobođenja, Arhiv je otpočeo da radi pionirski, bez ikakve tradicije. Sve vreme postojanja mnoge objektivne teškoće sputavale su normalan rad ove ustanove, ali su ipak tokom proteklih 25 godina ostvareni rezultati trajne vrednosti. Prikupljena je, sređena i arhivistički obrađena građa iz turskog i autostrougarskog perioda, radničkog pokreta, NOB-e i socijalističke izgradnje.¹⁸

Arhivska građa za istoriju radničkog pokreta

Originalnih dokumenata je vrlo malo, svega oko 30. Od toga najveći broj potiče iz Rudnika Kreka (1918. godine), na osnovu kojih se mogu sagledati ekonomske prilike, uslovi rada i političko organizovanje rudara. Zatim kazneni listovi Državnog suda za zaštitu države u Beogradu za Altumbabić Mašu, Marković Ivana, Paočić Husu, Paočić Emina, Lebeničnik Albina i Mitrović Đorda. U originalnom materijalu nalaze se razne brošure i nekoliko dokumenata nastalih radom Narodne vlade za BiH i Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH, Okružnog odbora Narodnog vijeća u Tuzli i Mesnog odbora

socijaldemokratske stranke u Tuzli iz 1918. godine, proglas Radničkog izbornog odbora iz 1927, uputstvo Crvene pomoći pokrajinskim odborima i članska karta Biblioteke radničke komore za BiH na ime Mehmedalije Hukića, sa pravilima Biblioteke.

Usled nedostataka originalnih arhivskih dokumenata, u Tuzli, a i u nekim drugim sredinama u severoistočnoj Bosni, radilo se na mikrofilmovanju, prepisivanju, fotokopiranju i kserografisanju dokumenata koji se odnose na ovaj kraj.

Još 1957. godine Milan Gavrić, istoričar radničkog pokreta i publicista, predratni revolucionar, po nalogu Narodnog odbora sreza Tuzla prikupio je dokumentaciju za radnički pokret Tuzle na taj način što je u ustanovama gde se čuva građa napravio overene prepise. Gavrić je sav materijal predao povezan u tri primerka, ukupno 23 knjige. Za radnički pokret izvršeni su prepisi dokumenata u:

1. Arhivu BiH, Sarajevo; 2. Istorijskom odeljenju CK SK BiH, Sarajevo; 3. Istorijskom odeljenju CK SKJ, Beograd; 4. Institutu za historiju radničkog pokreta, Zagreb; i 5. Sveučilišnoj knjižnici, Zagreb.

Najviše arhivske građe snimljeno je u Arhivu BiH, a zatim su napravljeni prepisi. Članci koji se odnose na tuzlanski bazen prepisani su iz *Glasa slobode* u Istorijskom odeljenju CK SKBiH Sarajevo.

U Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu napravljeni su prepisi iz listova *Organizovani radnik* (zagrebački). *Radničko jedinstvo*, svega nekoliko brojeva (izlazilo je u Sarajevu), prepisano je u Istorijskom odeljenju CK SKJ Beograd.

U Istorijskom arhivu u Tuzli nalaze se pomenute 23 Gavrićeve sveske, po jedan primerak. Na taj način na jednom mestu, a što je posebno značajno u Tuzli, našla se u obliku prepisa gotovo sva dokumentaciona građa za istoriju radničkog pokreta tuzlanskog bazena. Međutim, daljim istraživanjima trebalo bi dopuniti ovu zbirku fotokopijama dokumenata koji joj nedostaju.

Navedene sveske pod nazivom *Dokumentaciona građa za istoriju radničkog pokreta tuzlanskog bazena sadrže:*

I sveska — 15 dokumenata iz austrougarskog perioda 1878—1900;

II sveska — 119 dokumenata iz organa Socijaldemokratske stranke BiH *Glasa slobode* 1909—1910;

III sveska — 123 dokumenta iz radničke štampe 1911—1912;

IV sveska — 46 dokumenata iz radničke štampe 1913—1914;

V sveska — 70 dokumenata iz radničke štampe od 1917—1918. (od 1914. do polovine 1917. socijaldemokratska štampa nije izlazila);

VI sveska — 42 dokumenta iz radničke štampe 1919. godine;

VI-1 sveska — 57 dokumenata iz administrativno policijskih spisa prepisanih sa mikrofilmova Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Dokumenti iz 1919;

VII sveska — 53 prepisa iz *Glasa slobode* za 1920;

- VII-1 sveska — 58 prepisa iz administrativno policijskih spisa od 1920. godine, prepisani sa mikrosnimaka Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu;
- VIII sveska — 83 napisa prepisana iz *Glasa slobode* za period od Obznane do šestojanuarske diktature (1921—1929);
- VIII-1 sveska — 75 prepisa iz komunističke štampe Jugoslavije u vezi s opštim rudarskim štrajkom 1920, husinskom bunom i njenim posledicama (1921—1929);
- VIII-2 sveska — 16 prepisanih dokumenata iz sudskih spisa koji se odnose na husinsku bunu (1921—1929);
- VIII-3 sveska — 104 prepisa dopisa o Tuzli iz napredne i komunističke štampe Zagreba, Sarajeva i Osijeka iz perioda 1921—1928;
- IX sveska — 12 prepisa iz ilegalne štampe, tri broja *Fabrike i njive*, lista tuzlanskog Okružnog komiteta KPJ iz perioda 1929. do kraja 1932;
- X sveska — 78 prepisa iz administrativno-policijskih spisa za period 1929. i 1930, a odnose se na ilegalni rad KPJ u Tuzli;
- XI sveska — 38 prepisa iz administrativno-policijskih spisa iz 1932. Originali se nalaze u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu (mikrosnimljeni su);
- XII sveska — 74 prepisa iz administrativno-policijskih spisa iz 1933, mikrosnimljenih u Arhivu BiH u Sarajevu;
- XIII sveska — 103 prepisana dokumenta sa mikrosnimaka Arhiva BiH u Sarajevu, iz administrativno-policijskih spisa za 1934;
- XIV sveska — 35 prepisanih dokumenata sa mikrosnimaka Arhiva BiH u Sarajevu, iz administrativno-policijskih spisa za 1935;
- XV sveska — 78 prepisanih dokumenata sa mikrosnimaka Arhiva BiH u Sarajevu, iz administrativno-policijskih spisa za 1937;
- XVI sveska — 51 prepisani dokumenat iz administrativno-policijskih spisa za 1937, sa mikrosnimaka napravljenih u Arhivu BiH u Sarajevu;
- XVII sveska — 10 prepisanih dokumenata iz administrativno-policijskih spisa za 1938. sa mikrosnimaka napravljenih u Arhivu BiH u Sarajevu;
- XVIII sveska — 15 prepisanih dokumenata iz administrativno-policijskih spisa za 1940. sa mikrosnimaka napravljenih u Arhivu BiH u Sarajevu;
- XIX sveska — 28 prepisanih dokumenata iz administrativno-policijskih spisa za 1940. sa mikrosnimaka napravljenih u Arhivu BiH u Sarajevu;
- XX sveska — Milan Gavrić, Kratak pregled istorije radničkog pokreta u Tuzli i njenom bazenu od 1890—1929. godine, I deo, str. 176;
- XXI sveska — Alfabetiski registar, str. 314;

XXII sveska — Milan Gavrić, Kratak pregled istorije radničkog pokreta tuzlanskog bazena od 1929—1941. godine, II deo, str. 194;

XXIII sveska — Hronologija pokreta 1883—1941. godine, str. 165.

Kao što se iz izloženog pregleda dokumentacione građe za istoriju radničkog pokreta tuzlanskog bazena vidi, prvih 19 svezaka odnosi se na prepise arhivskih dokumenata i članaka iz štampe s tematičkom vezanom za obradivano područje. Sveske XX i XXII su integralna, sistematska i planska studija Milana Gavrića, koja je ostala neobjavljena. Pored toga, važno je napomenuti da je isti autor napisao *Monografiju rudnika i Kreke* i ilustrovao je retkim fotografijama. Ova monografija predstavlja dopunu prethodne studije jer je Rudnik Kreka, sve vreme, bio žarište i glavno poprište ekonomske i političke borbe radničke klase tuzlanskog bazena i njenih političkih i sindikalnih organizacija.

Posebno je, uz angažovanje Milana Gavrića, mikrofilmovana građa za radnički pokret Kreke.

Ta filмотeka snimljena je u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu i predata Rudniku Kreka uz spisak tih dokumenata, s naznakom izvornog fonda. Dokumenti su većinom na nemačkom jeziku.

Istovremeno u arhivu BiH snimljeno je oko 10.000 stranica dokumenata o Solani (pretežno na nemačkom jeziku). Istorijski arhiv u Tuzli preuzeo je ove mikrosnimke Solane, izuzev jednog manjeg dela koji treba takođe da se preuzme, uz nastojanje da se od Rudnika Kreka u Arhiv preuzmu njihovi mikrofilmovi.

Pored zbirke građe koju je prikupio i obradio Milutin Gavrić, u Arhivu postoje pojedinačni prepisi dokumenata iz fondova Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, odnosno njenog Rudarskog odseka, Pokrajinske uprave za BiH, Vrhovnog suda u Sarajevu, Tuzlanskog okruga, Okružnog suda u Tuzli i Ministarstva unutrašnjih dela u Beogradu. Ovi dokumenti su nastali u periodu od 1920-1923, a uglavnom govore o političkim prilikama u Tuzli i Kreki, stanju u Rudniku, štrajkovima, o događajima vezanim za poznatu husinsku bunu, o aktivnostima komunista i merama vlasti na suzbijanju komunističke aktivnosti. Prepisi članaka iz radničke štampe (*Glas slobode*, *Organizovani radnik*, *Radničko jedinstvo*, *Borba* i drugi) odnose se na radnički pokret Tuzle i tuzlanskog bazena iz perioda od 1920-1928.

Istorijski arhiv u Tuzli poseduje bogatu zbirku memoarske građe u kojoj su brojnim sećanjima obuhvaćena sva važnija pitanja iz međuratnog razdoblja u razvoju radničkog pokreta Tuzle i njenog industrijskog bazena. Među pojedinačnim i grupnim sećanjima navešćemo izvestan broj autora koji su ujedno i akteri u radničkom i komunističkom pokretu ovog kraja ili savremenici. To su: Mijatović Cvijetin, Herljević Franjo, Mandžić Pašaga, Gavrić Milan, Alibegović Alija, Bakalović Ago, Banjanin Bogdan, Čabraja Jozo, Hukić Mehmedalija, Jakubović Mevla, Kerošević Jure, Lebenički Maks, Miljanović Tunjo, Mukić Osmo, Mustaćević Malaga, Odobašić Mehmed, Perić Vera, Sirovica Marijan, Žunić Mustafa i drugi.

Zbirka dokumenata o ratu i revoluciji na teritoriji severoistočne Bosne (1941-1945).

Već je naglašeno da je na ovom području ostalo sačuvano veoma malo originalnih dokumenata uopšte, što važi i za ratni period. Zbog toga je Istorijski arhiv u Tuzli bio upućen da putem fotokopija i prepisa dokumenata čiji se originali nalaze u raznim arhivima u zemlji, dođe do potrebne građe za istraživanje ovog perioda. Na ovom poslu se takođe angažovao Milan Gavrić, sa saradnicima. Prepisi dokumenata napravljeni su u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, zatim u Arhivu CK SKJ i Arhivu CK SKBiH. Sva navedena građa prenesena je 1962. godine u Istorijski arhiv u Tuzli, gde se i sada nalazi, a kasnije je dopunjena mikrofilmovima i fotokopijama novih dokumenata. Ovo je ujedno u arhivističkom smislu reći najсредеија zbirka, sa analitičkim inventarom.

Posebnu vrednost u Arhivu predstavlja zbirka za istoriju SKOJ-a Tuzle i severoistočne Bosne, a nastala je delovanjem posebnog Odbora za prikupljanje građe ove organizacije. Zbirku sačinjavaju: kartoteka s imenima i drugim podacima poginulih pripadnika tuzlanske komunističke omladine; fototeka sa 124 fotografije poginulih skojevaca Tuzle i 54 ostale fotografije; anketni listovi u kojima su anketirani dali podatke o radu SKOJ-a u Tuzli u ratnom periodu; fotokopije Oblasnog komiteta SKOJ-a za istočnu Bosnu 1941—1945. prekucane u dve sveske; fotokopije dokumenata PK SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu od 1941—1945; izvestan broj originalnih dokumenata o radu SKOJ-a. Svi dokumenti su inventarisani u analitičkom inventaru.

Arhiv ima vrlo malo originalne građe iz ratnog perioda, kao što su delovi fondova Oblasnog NOO za istočnu Bosnu, Okružnog NOO za tuzlanski okrug i nekoliko dokumenata gradskog NOO za Tuzlu, legitimacije, objave, reverse, brošure, zatim štampu, našu i neprijateljsku.

Poput memoarske građe za istoriju radničkog pokreta, Arhiv u Tuzli raspolaže obimnom i raznolikom memoarskom građom za ratni period od 1941—1945. za područje severoistočne Bosne. Gotovo da nema pitanja važnijeg u ratu i revoluciji da nije obuhvaćeno kazivanjem učesnika događaja. Ravnomerno su, s obzirom na učešće u pokretu, zastupljeni svi krajevi i naselja ove oblasti. Podjednako su predstavljeni front i pozadina. Mnoga pitanja su data gledana iz raznih aspekata. Deo ove građe prikupljan je na terenu uz angažovanje Arhiva i drugih društvenih faktora, dok je manji deo prepisan iz institucija koje poseduju memoarsku građu za ratni period. Sećanja su pojedinačna, grupna, kao i od nepoznatih autora. Ovo poslednje pokazuje da su sakupljači memoarske građe često bili ljudi koji nisu imali potrebna stručna i druga znanja za ovaj posao. Memoarska građa u Arhivu, za ratni period, iznosi više od 1000 stranica, ali su mnogi dokumenti izgubili na vrednosti publikovanjem u raznim edicija-

ma. Možda je suviše naglašavati da ovu građu treba kritički koristiti zbog subjektivnog faktora koji je uvek prisutan u ovakvoj vrsti materijala.

Pregled prepisa i fotokopija koje se nalaze u Istorijskom arhivu u Tuzli, a čiji su originali u drugim arhivskim ustanovama, izgledao bi ovako:

1. Iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu ima 3.212 dokumenata, i to 1.955 prepisa i 1.257 fotokopija.

2. Iz Arhiva CK SKBiH u Sarajevu 641 prepis.

3. Iz Arhiva SKJ u Beogradu 248 prepisa.

4. Iz Arhiva BiH u Sarajevu, poseduje se 491 dokumenat, od čega je 58 prepisa i 433 fotokopije (fotokopije se odnose na pokolj u Srebrenici).

5. Originalnih dokumenata (uključujući memoarsku građu) ima 783.

6. Iz Muzeja istočne Bosne iz Tuzle prepisano je 39 dokumenata.

7. Za 76 prepisa u knjigama glavnog registra nema signature originala već u napomeni stoji da je dokumenat objavljen u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*.

8. Ukupno dokumenata, bez jedinice 8, u Istorijskom arhivu u Tuzli ima 5.514.

MUZEJ ISTOČNE BOSNE U TUZLI

Muzej u Tuzli osnovao je Gradski odbor 1947. kao Muzej narodnooslobodilačke borbe za područje Tuzle i bliže okoline. Do proširenja delatnosti rada dolazi 1950, kada je Muzej preimenovan u Zavičajni. Tada se počinje, pored prikupljenog materijala iz perioda NOR-a i revolucije, sakupljati arheološki i etnološki materijal u vidu poklona.

Od 1951—1953. Muzej nije radio zbog nedostatka prostorija, stručnog kadra i materijalnih problema.

Početkom 1962. ustanova dobija novi naziv Muzej istočne Bosne u Tuzli i zadatak da se bavi istraživačkim radom s ciljem prikupljanja materijala i građe iz arheologije, etnologije, istorije (naročito istorije NOB-e), umetnosti i privrede sa teritorije severoistočne Bosne.

U toku gotovo tridesetogodišnjeg rada Muzej je stvorio bogat kulturni fond iz oblasti arheologije, etnologije i istorije. Za temu ovog rada zanimljiva arhivska građa iz radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta koja se čuva u Istorijskom odeljenju ovog Muzeja.

Arhivska građa između dva rata

Najviše dokumenata potiče od Sreskog načelstva u Tuzli. To su nalazi, zapisnici i istražni materijal u vezi s pretresanjem stanova i

saslušavanjem lica osumnjičenih zbog komunističke delatnosti; izveštaji Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine u Sarajevu o štrajku pilanskih radnika u industrijskom preduzeću »Kroacija« u Živinicama 1936, o štrajku grafičkih radnika u Tuzli 1937, štrajkovima u rudnicima »Montanika« na Majeveci i »Đurđevik« u Živinicama, zatim o komunističkoj aktivnosti, te izveštaji o obustavi rada i štrajku u rudniku »Radina« 1939.

Poput Sreskog načelstva, žandarmerija i policija su kao organi buržoaske vlasti suzbijali komunističku i drugu naprednu delatnost. U izveštajima žandarmerije i policije govori se o štrajkovima u tuzlanskom bazenu, bacanju letaka, posedovanju zabranjenih knjiga i slično.

Postoji nekoliko sačuvanih letaka sa revolucionarnim sadržajem koje je izdavala partijska i sindikalna organizacija u Tuzli.

Muzej poseduje i nešto memoarske građe sa temama iz predratnog revolucionarnog perioda i NOR-a, kao što su sećanja na Zvonka Cerića, borca španskog građanskog rata iz Tuzle i njegovu pogibiju.

Posebnu dragocenost predstavljaju pisma i dopisnice koje su uputili iz sremsko-mitrovačke kaznionice tuzlanski komunisti Leonard Banker, Ivan Marković i Milan Gavrić, zatim Zvonko Cerić, borac španskog građanskog rata, porodicama i prijateljima.

U primercima radničke štampe koju poseduje Muzej najzastupljeniji je *Organizovani radnik*, centralni organ Međusaveznog sindikalnog odbora Jugoslavije, Beograd iz 1922. godine, s člancima o tuzlanskom sudskom procesu i o akcijama u zemlji i inostranstvu povodom spasavanja na smrt osuđenog rudara Jure Keroševića, učesnika husinske bune. U Muzeju se čuvaju primerci i drugih listova iz međuratnog perioda radničke i buržoaske provenijencije. Pored štampe, ovde se nalaze primerci nekih časopisa kao što su *Nova Evropa*, *Sredina*, i drugi sa člancima koji se odnose na događaje u Tuzli.

U Muzeju se nalaze sačuvani lični dokumenti istaknutih komunističara (svedočanstvo, legitimacija, pasoš, kalendari sa zabeleškama iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici i radnička knjižica).

Dokumenti iz NOR-a i revolucije

U Muzeju se čuvaju pojedini dokumenti Tuzlanskog partizanskog odreda, 17. majevičke i 18. hrvatske brigade, 16. i 17. divizije i Trećeg korpusa NOVJ, koji se uglavnom odnose na ratna dejstva na istočnobosanskom prostoru, a posebno o borbama za oslobođenje Tuzle 1943.

Ima i nekoliko dokumenata vojno-pozadinskih vlasti i institucija — Komande tuzlanskog područja, Komande mesta Tuzla i vojnih bolnica, o raznim pitanjima iz njihove nadležnosti.

Postoje dokumenti Gradskog NOO Tuzla, kao što su razni materijali vezani za izbore ovog Odbora, zapisnici, pozivi i spiskovi o upisu zajma i nalozi za izdavanje raznog materijala.

Ovde se čuvaju razni dokumenti Oblasnog NOO za istočnu Bosnu, Okružnog NOO za tuzlanski okrug, Sreskog NOO Tuzle i nekih opštinskih NOO, kao što su rezolucije, izveštaji, istorijat o razvoju narodne vlasti, spisak o dostavljenim namirnicama za potrebe NOO i trebovanje materijala za štampariju.

Za delatnosti skojevske i omladinske organizacije u Tuzli od 1942—1943. dragoceni podaci nalaze se u zbirci materijala koja je nastala radom sekretara Mesnog komiteta SKOJ-a za Tuzlu Momčila Peleša. To su dnevni redovi sastanaka skojevske organizacije u Tuzli, beleške sa sastanaka Mesnog komiteta SKOJ-a i skojevskih sastanaka, zaključci i naredni zadaci, izveštaji o radu, direktive za rad, spiskovi sakupljenih stvari poslatih partizanima, tablice za takmičenje, uputstva o radu ilegalaca, uputstva o držanju pred policijom i drugim metodama konspiracije, šifre i skraćenice kojima su se služili ilegalci u prepisci i drugo. Treba naglasiti da je deo ovoga materijala pisan skraćenicama. Ovde treba pomenuti i dva direktivna pisma Vladimira Perića Valtera upućena omladinskoj organizaciji Tuzle.

Drugi materijali o SKOJ-u, po svom nastanku, vezani su za aktivnost Zejnila Bešlagića, jednog od ratnih rukovodilaca SKOJ-a u Tuzlanskom partizanskom odredu i Dvadesetprvoj tuzlanskoj brigadi (karakteristike skojevaca, beleške s partijskog kursa u Janji, notes sa beleškama i dnevnim redovima sa sastanaka USAOJ-a održanih 1943-1945).

Može se još pomenuti i notes Jove Maksimovića Brice sa beleškama i dnevnim redovima sa sastanaka skojevske organizacije održanih u toku 1943. po selima u okolini Bijeljine.

Sa po kojim dokumentom zastupljene su antifašističke organizacije, i to: Narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a) i Antifašističkog fronta žena (AFŽ) za tuzlanski kraj.

U Muzeju se čuvaju proglasi raznih institucija NOP-a sa područja istočne Bosne koji su upućivani stanovništvu s pozivima za pristupanje u NOP, povodom izbora organa narodne vlasti, raznih manifestacija, amnestije i drugim sličnim prilikama. Izvestan broj plakata s pozivima na razne mitinge, priredbe, konferencije i drugo. Takođe ima pozdravnih telegrama, poziva na sastanke i pozivnica za svečanost.

Memoarska građa u Muzeju nije velika ni po broju arhivskih jedinica, a ni po obimu. O radu AFŽ-a u Tuzli piše u svom sećanju Zora Milanović, aktivista ove organizacije i majka palih boraca. Druga sećanja odnose se na biografiju pojedinih poginulih učesnika NOR-a i izjave o ličnom učešću u pokretu.

Tekstovi pesama i razni literarni radovi boraca i rukovodilaca s temama iz NOR-a čine specifičnost ove zbirke.

Posebnu vrednost predstavlja zbirka ratne štampe NOP-a s ovog područja. To je pravo malo bogatstvo u odnosu na relativno siromaštvo arhivske građe. Po sačuvanoj lokalnoj i regionalnoj štampi ovog kraja, Muzej istočne Bosne zauzima istaknuto mesto među muzejskim i srodnim institucijama u zemlji. Po značaju, na prvo mesto bi došao *Front slobode* — organ Antifašističkog fronta za istočnu Bosnu. Sačuvano je 19 brojeva ovog lista iz perioda od 1943 — 1945. Redakcija *Fronta slobode* izdavala je *Vijesti*, a u Muzeju se nalazi 6 brojeva iz perioda od 1943 — 1945. List antifašističke omladine istočne Bosne *Naša borba* nalazi se delimično u Muzeju, i to brojevi 7, 8, 9, 11, 13, iz 1944 — 1945.

Radio-bilten koji je izdavala Radio-služba Oblasnog NOO za istočnu Bosnu sačuvan je u impozantnom obimu od 207 brojeva iz 1944. Od drugih ratnih vojnih i civilnih izdanja ovde se čuvaju bilteni i časopisi omladinske organizacije i pojedinih vojnih jedinica od 1943-1945. Zatim, razne brošure čiji se sadržaj odnosi na oktobarsku revoluciju, organizaciju narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, zadatke pozadine i druga pitanja iz teorije i prakse revolucionarne borbe.

Od ličnih dokumenata u Muzeju se nalaze vojne legitimacije i druge isprave, uverenja o završenim vojnim kursevima, razne potvrde i članske karte o pripadnosti pojedinaca antifašističkim organizacijama.

U odnosu na građu NOP-a dokumenti neprijateljske provenijencije u Muzeju zastupljeni su u potpuno neproporcionalnoj srazmeri. Ti dokumenti nastali su delovanjem organa vlasti, sudskih i policijskih organa NDH, te Ustaške nadzorne službe.

Muzej ima bogatu fototeku s mnoštvom fotografija vezanih za događaje i ličnosti iz revolucionarnog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta tuzlanskog bazena i istočne Bosne.

Iz međuratnog perioda fotografije se odnose na prvomajske proslave, likove revolucionara (pojedinačne i grupne), fotografije iz štrajkova, demonstracija, fotografije pripadnika tajnih omladinskih organizacija i »Mlade Bosne« u Tuzli, fotografije članova tuzlanske partijske organizacije i sindikalnih funkcionera, fotografije koje se odnose na radničko sportsko društvo »Sloboda« u Tuzli, razna radnička kulturno-umjetnička društva, kolektivne slike radnika raznih struka, snimci gimnazijalaca — članova SKOJ-a iz Tuzle, slike s izleta napredne omladine i skojevaca, tu su i slike s robije, iz španskog građanskog rata, snimci privrednih objekata, zgrada vezanih za značajne događaje i slike Tuzle iz vremena austrougarske vladavine.

Iz perioda NOR-a i revolucije postoje fotografije takode vezane za događaje i ličnosti, vojnih jedinica i njihova dejstva, zgrade vezane za značajne događaje i slično. Izvestan broj fotosa odnosi se na okupatora i kvislinge.

Kao što se vidi, Muzej istočne Bosne u Tuzli poseduje brojne, značajne i raznorodne istorijske izvore za istoriju radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni. Ipak se mora istaći da je

fragmentarnost osnovna karakteristika ovog materijala. Međutim, to ne umanjuje njegov značaj, naročito kada ga ne posmatramo izdvojeno nego u celini s arhivsko-istorijskom građom koja se nalazi kod drugih imalaca. Prema tome, pri obradi bilo koje teme s ovog područja ne bi trebalo zaobići konsultovanje i ovih izvora.

Clanci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne

Pod ovim nazivom od 1957. Muzej u Tuzli izdaje svoju stručnu publikaciju, sa ciljem da se istraživački rad i rezultati proučavanja pojedinih naučnih i stručnih promblema iz arheologije, istorije, etnologije i drugih oblasti prezentiraju široj javnosti. Publikacija je od samog početka prešla regionalne okvire i stekla reputaciju stručnog časopisa šireg značaja. Kao saradnici se pojavljuju stručnjaci raznih profila, javni i kulturni radnici, revolucionari i istaknuti borci NOR-a. Knjiga se razmjenjuje sa brojnim institucijama u zemlji i inostranstvu. Do sada je štampano 12 knjiga s radovima iz različitih oblasti, među kojima i temama iz istorije revolucionarnog radničkog pokreta, rata i revolucije na istočnobosanskom prostoru.

Drugi imaoci arhivske građe

Izvesnu arhivsku građu iz perioda od 1918—1941. poseduje Rudnik Kreka. U ovoj građi nalaze se podaci o kretanju proizvodnje, investicijama, broju zaposlenih, nadnicama, kupoprodaji zemljišta i dr.

U arhivu Fabrike sode u Lukavcu postoji građa na osnovu koje se može proučavati istorijat ovog preduzeća.

Privredna komora u Tuzli poseduje nesređenu građu, odnosno razne registre i druge knjige iz kojih se mogu pratiti privredne prilike i kretanja, pretežno u oblasti trgovine i zanatstva.

U arhivi Zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja BiH — Filijala Tuzla, nalaze se 64 knjige Združene bratinske blagajne od početka rada Rudnika Kreka, zatim Solane, rudnika »Montanika« na Majevidi, Litva-Banovići, Seone, Begovog Potoka i Đurđevika. Pored knjiga Bratinske blagajne u istoj arhivi postoje knjige doprinosa Rudnika Kreke i Bukinja, kao i Solane, ukupno 44 knjige.

Na osnovu knjiga Bratinske blagajne može se izučavati ekonomski položaj radnika, zdravstvene prilike, učešće u štrajkovima i slično

Pored arhivske građe za obradu socijalnih, privrednih, kulturnih i političkih pitanja, te položaja radnika i njihovog organizovanja mogu poslužiti razni izveštaji komora i ureda za osiguranje radnika, statistički pregledi i izveštaji sa kongresa — sindikalnih, partijskih i dr.

U Regionalnom arhivu i Zavičajnom muzeju u Doboju nalazi se izvesna količina originalnih dokumenata (partijskih, vojnih i dokumenata nastalih iz rada organa narodne vlasti) sa područja severoistočne Bosne.

Okružni sud u Tuzli poseduje predmete koji se odnose na krivična dela protiv naroda i države sa suđenja pred ovim i Divizijskim sudom u Tuzli. U ovim sudskim spisima rasvetljeni su mnogi ratni događaji, predstavljena atmosfera i okolnosti u kojima je dolazilo do masovnih i pojedinačnih zločina okupatora i domaćih izdajnika.

U opštinskim boračkim organizacijama sa područja severoistočne Bosne nalaze se razne evidencije učesnika NOR-a, palih boraca, bivših ratnih zarobljenika, bivših političkih zatvorenika, evidencije oteranih na prisilan rad, žrtava fašističkog terora i dr.

U dokumentaciji SO Tuzla čuvaju se zapisnici Gradskog NOO Tuzla iz perioda od 1944—1945.

Zbog nedostataka dokumentacije i potrebe da se popune praznine pristupilo se, odmah posle rata, prikupljanju izjava učesnika radničkog pokreta i NOR-a. U ovom su poslu učestvovalе organizacije SUBNOR-a, komisije za istoriju pri Sreskom i opštinskim komitetima, opštinska sindikalna veća, Istorijski arhiv i Muzej istočne Bosne u Tuzli, Opštinska i Sreska komisija za pisanje hronika, Opštinska konferencija Saveza socijalističke omladine (Odbor za prikupljanje građe iz istorije SKOJ-a i naprednog omladinskog pokreta Tuzle).

U prikupljanju sećanja i obradi događaja najorganizovanije se nastupilo i najdalje otišlo u Bijeljini u okviru projekata »Participacija Semberije u NOR-u«, gde su organizovana i tri naučna skupa, čiji su referati i saopštenja naknadno publikovani.

Zaključak

U prezentiranom pregledu izvora za istoriju radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta severoistočne Bosne prikazana je veoma raznovrsna građa, po poreklu i po sadržaju. Istaknute su osnovne specifičnosti najvažnijih izvora, uslovi njihovog nastanka, vrste i oblici u kojima se javljaju. Data je opšta ocena fondova, zbirki i pojedinih dokumenata. Naravno, nije bilo moguće, a ni potrebno, upuštati se u detaljniju analizu. Cilj ovog rada je bio da se dá opšti prikaz arhiva, arhivskih fondova i zbirki u kojima se čuvaju izvori za istoriju radničkog pokreta i NOR-a severnog dela istočne Bosne.

Pri obradi ovako raznovrsne problematike, prirodno je da se nailazilo na brojne teškoće i dileme. One su se podjednako odnosile na prikupljanje podataka o izvorima lociranim na raznim stranama i na njihovu obradu. Trebalo je za sve odrediti vremenske i prostorne koordinate. Razgraničiti i ujedno dovesti u sklad lokalne, regionalno i opšte. Nadasve, trebalo je pogoditi pravu meru i proporciju.

Vremenski period u kome su svi navedeni izvori nastali, posebno je pitanje. Radi se o relativno ne tako velikom razdoblju istorije ovog dela Bosne. Međutim, to je vreme velikih promena. Dovoljno

je da se podsetimo na društveno-političke sisteme koji su se smenjivali (turski, austrougarski, Kraljevine Jugoslavije i fašističke okupacije), ratove i revoluciju, društvena i politička kretanja, pa da shvatimo kakvo je to bilo vreme. Sve se to zgusnulo i isprepletalo, često i zamrsilo, na ovom istočnobosanskom prostoru, koji je zbog svog geopolitičkog i strategijskog položaja i drugih okolnosti bio po svemu specifično područje. To se odslikava i u istorijskim izvorima koji nose sve karakteristike vremena u kome su nastali.

NAPOMENE:

- 1 Božo Madžar, *Arhivska služba*, Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945—1975, NISP »Oslobođenje«, Sarajevo 1976, str. 57—70.
- 2 Pregled arhivskih fondova i zbirki u Arhivu Bosne i Hercegovine (rukopis).
- 3 Kasim Iovič i Sajma Sarić, *Kraljevska banska uprava Drainske banovine*, Arhivski pregled 1—2, Beograd 1974, str. 143—154.
- 4 Isto.
- 5 Detaljnije o ovoj građi: Milovan Bosić, *Izvori za izučavanje istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Prilozi za istoriju socijalizma, knjiga 7, Beograd 1970, str. 475—493.
- 6 Fabija Trgo, n. č., str. 14—22.
- 7 Milovan Bosić, n. č., str. 485—487.
- 8 Đorđe Momilović, *Arhivska građa iz perioda rata i revolucije naroda Jugoslavije* — sa bližim osvrtom na građu CK KPJ, Arhivski pregled 2, Beograd 1969, str. 61—82.
- 9 Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973, str. 154—159.
- 10 Dr Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945*, Zagreb 1977, str. 116.
- 11 Isto, str. 116—119.
- 12 Mladen Colić, n. č., str. 159—161.
- 13 Fabijan Trgo, n. č., str. 41—45.
- 14 Milovan Bosić, n. č., str. 484—488.
- 15 Nikola Babić, *Na putevima revolucije* — članci i rasprave, Sarajevo 1972, str. 184.
- 16 Isto, str. 185—189.
- 17 Budimir Miličić, *List »Oslobođenje« kao istorijski izvor*, Prilozi br. 13, Sarajevo 1977, str. 346—355.
- 18 Đorđe Lazarević, *Deset godina tuzlanskog arhiva 1954—1964*, »Glasnik« arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga IV—V 1964—1965, str. 125—130.

QUELLEN FÜR DIE GESCHICHTE DER ARBEITERWEGUNG UND DEN VOLKSBEFREIUNGSKRIEG IN NORDOSTBOSNIEN

In diesem Überblick der Quellen über die Geschichte der Arbeiter- und Volksbefreiungsbewegungen in Nordostbosnien wurde ein der Herkunft und dem Inhalt nach sehr verschiedentliches Material dargestellt. Es wurden dabei die Spezifitäten der wichtigsten Quellen, die Bedingungen unter welchen sie entstanden sind, wie auch die Arten und Formen in denen sie vorkommen, hervorgehoben. Ebenso wurden die Archiven und Sammlungen, in welchen sie aufbewahrt werden, beschrieben.

Besonderes Problem stellt die Feststellung des Zeitabschnittes während welchen die Dokumenten entstanden sind. Es geht um keine grosse Zeitspanne, aber um eine Epoche der grossen sozial-politischen Veränderungen, die Zeit der Türkenherrschaft, Österreich-Ungarns, des Königreiches Jugoslawien und der faschistischen Okkupation mit sich gebracht haben. Dazu kommen noch zwei Weltkriege und die Revolution. Das alles spiegelte sich in der Geschichte Nordostbosniens, demnach auch in seinen historischen Quellen ab.